

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

ԼՃԱՇԵՆԻ ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԸ. ԹԱՂՄԱՆ ԾԻՍԱԿԱՐԳԸ

ՎԱՂ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԲՐՈՆԶԵԴԱՐՅԱՆ ԴԱՄԲԱՐԱՆՆԵՐ

Թաղման կառույցներ

Ինչպես տեսանք, նախորդ բաժնում, Լճաշենի հնավայրում Վաղ և Միջին բրոնզի դարաշրջանների շրջափուլերին պատկանող դամբարաններն առայժմ սակավաթիվ են:

Բացի այդ, բացակայում են այլ հնագետների կողմից պեղված դամբարանների նկարագրությունները՝ ինչը լուրջ դժվարություններ է հարուցում ուսումնասիրման գործում: Այդ բացը որոշ չափով լրացվում է մեր կողմից հետազոտված դամբարանների տվյալներով:

Դրանք են վերը նշված Լճաշենի ՎԲ թիվ 120 և Չկալովկայի թիվ 2, ինչպես նաև Լճաշենի ՄԲ վաղ փուլի թիվ 55, 123 և Սևանի դամբարանները:

Ինչպես տեսանք Լճաշենի ՎԲ դամբարաններից մեկը քարարկղ է, մյուսը՝ վերգետնյա:

Վերգետնյա դամբարանները ՎԲ շրջափուլում Բ.ա. IV հազարամյակի երկրորդ կեսից հայտնի են Հրազդանի շրջանի Ջրառատ գյուղում (Մնացականյան Հ., 1965, 95-96), Ջրվեժում, որի մուտքի մեջ գտնվել է մեկ, խցի մեջ՝ վեց կմախք (Թումանյան Գ., 1989, 8): ՎԲ դամբարաններից վաղ թվագրություն ունեն նաև Թալինի թիվ 10 (կավալուծույթի մեջ) և թիվ 11 վերգետնյա քարաշեն դամբանախցերը (Բ.ա. IV հազ. երկրորդ կես): Առաջինն ունի 2,10×2,40 մ չափեր, իսկ երկրորդը շրջանաձև է՝ 2,10 մ տրամագծով (Ավետիսյան Պ., Մուրադյան Ֆ., 1994, 5-8), որը դամբանախցին տվել է ձվածիր տեսք:

Լճաշեն-Չկալովկա հնավայրում պեղված ՎԲ դամբարանը, ինչպես վերը տեսանք, քարաշար է, ունի կլոր, քիչ ձգված տեսք: Այս խմբին կարելի է դասել նաև Էլարի դամբարանը (Է. Խանգադյան, 1979, 36, նկ.39): Հիմնահողային, ուղ-

ղանկյունաձև հատակագծով դամբարանների վաղնջական օրինակներից է Մայիսյանում պեղված, քարահողային լիցքով, թիվ 10 դամբարանը խուցը, որը թվագրվում է Բ.ա. III հազ. առաջին քառորդով (Арешян Г., 1987, 558-559): Դամբանաբլրի և խցի նմանօրինակ կառուցվածք է ունեցել նաև Մաստարայի թիվ 8 դամբանաբլուրը (Аветисян П., 1986, 425-426): ՎԲ 22 հիմնահողային դամբարաններ են ուսումնասիրվել Բերքաբերում (Գասպարյան Ս., 1986, 4-5):

Նման կառուցվածք է ունեցել Մայիսյանի ՎԲ ուշ փուլին պատկանող թիվ 4 դամբանաբլրի դամբանախուցը (Арешян Г., 1986, 427-428), որի ստորին մասը, ինչպես Լճաշենի թիվ 55 դամբարանինը, նույնպես քարաշեն է:

Վրաստանում, ամենավաղ շրջանի (Բ.ա. IV - III հազ. սահմանագլուխ) վերգետնյա դամբարաններ պեղվել են Ալազանի հովտում (Дедабришвили Ш., 1979, 56-59), հիշենք Ամիրանիս Գորայի պայտաձև դամբարանը (Чубинишвили Т., 1963, 96), ինչպես նաև Սամշվիլիի ձվածիր հատակագծով դամբարանները, որոնք պատկանում են Բ.ա. IV հազ. երկրորդ կեսին (Мирцхулава Г., 1975, т. XXXII-XXXIII):

ՎԲ շրջափուլին պատկանող նման դամբարաններ են հայտնաբերվել Ստեփանակերտում (Тамчян Л., 1944, 91-94, Гуммель Я., 1948, 15-28):

Խնդրո առարկա դամբանաձևը շարունակվում է նաև հաջորդ՝ ՄԲ շրջափուլում: Լավագույն օրինակներից է Քարաշամբի մեծ դամբարանը: Թաղումը կատարվել է գետնի մակերեսին պատրաստված պայտաձև հարթակի վրա, ծածկված է եղել գերաններով, զրահի լիցքը քարահողային է եղել (Հովհաննիսյան Վ., 1989, 14-16):

Այս դամբարաններին, հատակագծային հորիզոնաձևով մերձենում է Ք.ա. III հազ. վերջով թվագրվող Լճաշենի շրջանաձև հատակագծով թիվ 55 դամբարանը, որը վերին մասում հիմնահողային է, ստորինում՝ քարաշար: Կառուցվածքով այս դամբարաններին է հարում Հառիճի թիվ 31, մուտքով դամբարանը, որտեղ հայտնաբերված նյութերը պատկանում են կարմիրքերոյան հնագիտական մշակույթին (Хачатрян Т., 1975, 93–94):

Դամբանաբլուրների այս խմբին են մերձենում նաև Բերքաբեր գյուղի մոտ պեղված երեք կիսավեր դամբարանները, որոնցից թիվ 1-ում խառնիխտոն վիճակում գտնվել է 50 մարդու կմախք (Аресян Г., Симонян А., 1988, 469): Ուշագրավ կառուցվածք է ունեցել Մայիսյան գյուղի դամբանադաշտում պեղված, գլաքարերով կառուցված 14,80 մ տրամագծով դամբանաբլուրը: Սրա տակ բացված կրոմեկսի վրա առանձին քարերով կամ շարվածքով շեշտված են երկրի չորս կողմերը: Վերջինիս կենտրոնական մասում բարակ սալերով կառուցված վերգետնյա դամբանասրահ է բացվել (Аресян Г., 1986, 427–428):

Հիմնահողայինի հետ միասին այդպիսիք հայտնի են նաև Ներքին Գետաշեն (Փիլիպոսյան Ա., Հովհաննիսյան Վ., 1991, 33–35), Խոջաբաղեր–2 (Թումանյան Գ., 1989, 12–13), Ծաղկալանջ (Մուրադյան Ֆ., 1989, 13–14) հնավայրերից:

Ուսումնասիրվող դամբանաձևերին (կլոր, ձվածիր), հատակագծային կառուցվածքով հարում են Ք.ա. III–II հազ. համանման քարաշեն և հիմնահողային դամբանախցերը Ք.ա. III հազ. երկրորդ կեսով թվագրվող երեք կիսավեր դամբարաններ են պեղվել Բերքաբերում (Գասպարյան Ս., 1981, 114–128): Վերին մասի շրջանաձև տեսքով սրանց են հարում Նորաբացի կատակոմբային դամբարանները (Արեշյան Գ. և այլք, 1981, 25–27), Այգեշատի (պեղումները՝ Ռ. Թորոսյանի, չիրատարակված նյութեր), Քեթիի (Պետրոսյան Լ., 1976, 253–258), Գյանջաչայի հիմնահողային կատակոմբները (Гуммель Я., 1948, 15–28):

Վերգետնյա կառուցվածք են ունեցել Թոնդքի ՄԲ մեծ դամբանաբլուրների տակ բացահայտված դամբանասրահների մի մասը (Гордзե Զ., 1972, 103), ինչպես նաև Կախեթի Կիստաուրիի խմբին պատկանողները: Վերջիններիս հատակագիծը քիչ ձգված տեսք ունի (Дедабрия-

вили III., 1979, 53): Վերգետնյա է նաև Քարթլիում պեղված թիվ 7 դամբանաբլուրը (ОККАЭ (1965–1971 гг.), 1975, 210):

Շրջանաձև հատակագծով հիմնահողային, առանց ստորին քարաշարի դամբարաններ են պեղվել ինչպես Թոնդքում (Гордзե Զ., 1972, т. 1), այնպես էլ Իմրիս Գորայում (ОККАЭ (1965–1971 гг.), 1975, т. XLIII, XLVII):

Ինքնատիպ կառուցվածք ունեն Ելիզավետպոլում պեղված վերգետնյա թաղումներով դամբանաբլուրները, որոնցից թիվ 1-ը լիցքի տակ ունի մայր հողի վրա, գլաքարերով կառուցված 3,00 մ տրամագծով դամբանախուց: Այստեղ ննջեցյալը դրված է եղել խցի պատերի մեջ խաչաձև դասավորված գերանների վրա՝ ուղեկցող նյութերի հետ, և այրվել, որից հետո այդ ամենը հայտնվել է դամբանախցի հատակին: Հստ պեղող հնագետ Է. Ռեպերի, այդ են վկայում այրված փայտը, մոխիրը, կիսայրված մարդու ոսկորները և խեցեղենը (Респер Զ., ИИАК вып. 29, 1909, 49–50):

Այսպիսով, վերգետնյա թաղումները, սկիզբ առնելով դեռևս Ք.ա. IV հազ. կեսին, շարունակվում են նաև ՄԲ շրջափուլում՝ ընդգրկելով Կենտրոնական և Հարավային Կովկասի՝ Կախեթից-Թոնդք և Ստորին Վրաստանից-Արաբադյան դաշտ տարածքը:

Լճաշենի դամբանադաշտի երկրորդ և երրորդ պեղավայրերում, Սևան քաղաքում բացված դամբարաններում և ընդհանրապես Հարավային Կովկասում մյուս առավել տարածվածը՝ հիմնահողային, ուղղանկյունաձև-կլորացող անկյուններով են: Դամբանաբլուրների տակ կառուցված դամբանախցերի այս տեսակը Հայաստանում առավել տարածում է ստանում ՄԲ շրջափուլում՝ հատկապես Ք.ա. II հազ. երկրորդ քառորդում:

Հար և նման հատակագծային կառուցվածք ունի 1948թ. Բ. Պիտտրովսկու կողմից Վանաձորում պեղված, քանիցս ուսումնասիրողների ուշադրության արժանացած դամբարանը (Питт-ровский Б., 1949, 46–47, Խանզադյան Է., 1960, 65–77) (Դեվեշյան Ս., 2006, 252): Հիմնահողային ուղղանկյունաձև կամ ձվածիր հատակագ-

* Այս տեսակի տարբերակման հիմք ենք ընդունել հիմնահողային և քառանկյունաձև հատկանիշները: Անկյունների կլորությունը կարող էր առաջանալ նաև հիմնահողի բաղադրությունից (ավազ, կավ և այլն):

ծով մեծ թվով դամբարաններ են հայտնի նաև Խաղտունարիսի (Мартиросян А., 1964, 67), Միսիանի (Իսկևիկյան Օ., 1992, 40–49), Մայիսյանի (Аресян Г., 1985, 494–495), Ղրղիի Есаян С., 1976, 101), Կարմիր բերդի (Кушнарева К., 1960, 137–147), Քերթիի (Պետրոսյան Լ., 1973, 253258), Ապարանի ջրամբարի տարածքի (Մուրադյան Ֆ., 1989, 20–21), Շամիրամի, Ծաղկալանջի և Հայաստանի բազմաթիվ այլ՝ ՄԲ և ՈԻԲ վաղ փուլերին պատկանող հուշարձաններից:

Լճաշենի և Հարավային Կովկասի ՎԲ և ՄԲ դամբարանների ձևերի քննությունը հնարավորություն է ընձեռում հանգելու այն հետևության, որ բրոնզի տվյալ փուլերին պատկանող դամբանախցերի հիմնական ձևը՝ հիմնահողային, ուղղանկյունաձև կյորացող անկյուններով հատակագիծ ունեցողներն են: Համեմատաբար քիչ են վերգետնյաններն ու քարաբլդները: Լճաշենի թիվ 55, Հառիճի թիվ 44 և Մայիսյանի թիվ 4 շրջանաձև հատակագծով, ստորին քարաշար մասով, փոքր դամբանաթմբերով և կրոմլեխների մեջ ներառված դամբարանները տակավին եզակիներից են:

Այս դամբանաարանների խմբին են պատկանում նաև Թոեղքի ինչպես ՄԲ ուշ, այնպես էլ ՈԻԲ վաղ փուլերին պատկանող դամբարանները (Курфтин Б., 1941, Гогадзе Э., 1972): Նման հորինվածքով են Սիոնիի (Менабде М., Кигурадзе Т., 1981, 117), Սամթավրոյի և Սցխեթա Նաթալիսթարի թիվ 1 դամբանադաշտի դամբարանները (Сад-радзе Г., 1993, 7): Այս խմբին է դասվում նաև Խանլարի Ք.ա.XVI–XV դդ. թվագրվող թիվ 2 դամբարանը (Гуммель Я., 1948, 21):

Ք.ա.III հազ. վերջին դարերով են թվագրված Թոեղքի (Курфтин Б., 1941, 80, Гогадзе Э., 1972, 197), Շուլավերի (ОККАЭ (1965–1971 гг.), 1975, 137–172), Ցսորիի որոշ (Дедабришвили III., 1979, 22) և Ալազան գետի հովտի թիվ 2 քարահողային դամբանաբլուրների տակ բացված հիմնահողային, ուղղանկյունաձև կյորացող անկյուններով դամբանախցերը (Мамияшвили Н. и др., 1974, 16–20): Դամբանախցերի այս տեսակը Հայաստանում և Հարավային Կովկասում մեծ թվով հայտնի են Ք.ա.II հազ. առաջին կեսի՝ հատկապես առաջին կեսի երկրորդ քառորդին պատկանող հուշարձաններից:

Լճաշենի ՎԲ և ՄԲ դամբանաշինության կարևոր տարրերից է նաև ծածկերի ձևավորումը: Այն դրսևորվել է երեք եղանակով. ա) միաթռիչք՝

դամբարանները ծածկվել են իրար կողքի դրված սալերով և գերաններով, բ) կամարակապ ծածկը՝ կեղծ թաղի ձևով, գ) ճառագայթաձև՝ ձևավորվել է ոչ թե գետնի մակերեսին հավասար, այլ դամբարանի որոշակի խորության մեջ (թիվ 55): Հարկ է նշել, որ Լճաշենում վերջին երեքը հատկանշական են հասարակության վերնախավի, իսկ առաջինը՝ շարքային համայնականների թաղումներին: Դժբախտաբար, ինչպես Լճաշենում, այնպես էլ Հարավային Կովկասում բացված ՎԲ և ՄԲ դամբանախցերի ծածկի խնդիրը միշտ չէ, որ ուշադրության է արժանացել: Դիտրին չէ ծածկերի ընդհանրությունների և տարբերությունների մասին վերջնական հետևության հանգելը:

Հայտնի է, որ Սևանի ավազանում՝ Կամո-Մարտունի մայրուղու ձախ կողմում պեղված հիմնահողային, առանցքով՝ արևելք-արևմուտք ուղղված թիվ 8–13 և 26 (Փիլիպոսյան Ա., Հովհաննիսյան Վ., 1991, 29–31), Գետաշենի հիմնահողային և վերգետնյա (Փիլիպոսյան Ա., Հովհաննիսյան Վ., 1991, 33–35), Վերին նավերի (Симонян А., 1987, 561–562), Միսիանի (Իսկևիկյան Օ., 1992, 40–49) և մի շարք այլ վայրերի դամբանախցերը ծածկվել են կողք կողքի դրված սալերով: Իսկ Վանաձորի (Խանգաղյան Է., 1960, 65), Գոգարանի (Բաղդամյան Ա., 1989, 23–24), Թոեղքի (Курфтин Б., 1941, ն. թՏԿՈԶյա, 1972), Թրեղիի (Тбилиси I, 1978, 16), Ալազանի հովտի (Дедабришвили III., 1979, 38), Նաթալիսթարիի III դամբանադաշտի հիմնահողային կատակոմբները գերանածածկ են (Садрадзе Г., 1993, 38–39):

Դամբանախցերի ծածկի այս եղանակը, ծագելով բրոնզի դարաշրջանի սկզբներից, լայնորեն կիրառվել է դրա հաջորդ փուլերում և ամենատարածվածն է: Փոքր-ինչ սակավ, սակայն նույնպես վաղագույն ժամանակներից է հայտնի նաև՝ կամարակապ կամ կեղծ թաղի ձևով ծածկը: Վերջինիս վաղնջագույն օրինակներն են Թալիսի Ք.ա.IV հազ. երկրորդ կեսի թիվ 7 (Ավետիսյան Պ., Մուրադյան Ֆ., 1991, 26–28) և թիվ 11 (Ավետիսյան Պ., Մուրադյան Ֆ., 1994, 5–8) դամբանաբլուրների, դամբանախցերի ծածկերը: Նմանօրինակ ծածկ են ունեցել Լոռի բերդի ՄԲ քարաշար պատերով, վերին շարքերը առաջ բերած դրմով դամբարանները (Դևեջյան Ս., 1991, 38–39, Դևեջյան Ս., 2006, 11–92): Ծածկի այս տիպը խորթ չէ նաև Մեծամորի

դամբանադաշտին (Խանգաղյան Է., 1996, 233): Թվում է, նման ձևով են ծածկված եղել նաև Վերին նավերի թիվ 31 (Симоная А., 1988, 474), Հառիճի թիվ 29 և թիվ 44 (Хачатрян Т., 1975, 92) հիմնահողային դամբանախցերը: Վրաստանի տարածքում նման ձևով ծածկված դամբարաններ են պեղվել Կուր գետի վերին հոսանքում (Джапаридзе О. и др., 1977, 571, рис. 6): Սակայն, ինչպես ստորև կտեսնենք, դրանք ավելի լայն տարածում են գտնում հաջորդ՝ ՌԻԲ փուլում:

Լճաշենի դամբանադաշտում նախորդ շրջանի համեմատ պեղված ՄԲ մեծաթիվ դամբարաններն ըստ հատակագծի ևս երկու տեսակ են՝ հիմնահողային շրջանաձև և հիմնահողային ուղղանկյունաձև՝ կյուրացող անկյուններով: Շրջանաձևերը երկուսն են՝ թիվ 55 և թիվ 123, մյուսները զգալի քանակության են: Հարկ է նշել, որ Լճաշենի շրջանաձև հատակագծով վերգետնյա դամբարանների ժամանակագրումը ևս դուրս չէ Ք.ա. III հազ. սահմաններից:

Թաղման ծիսակարգ

Թաղման ծիսակարգի կարևոր տարրերից է հանգուցյալների թաղման եղանակները: Լճաշենում առկա են դիաթաղման, դիակիզման և դիամասնատման եղանակներ: Լճաշենի ՎԲ և ՄԲ դարաշրջանների համար առավել հատկանշական է դիաթաղումը: Հայաստանում և Հարավային Կովկասում դիաթաղումներով դամբարաններ են պեղվել Էլառում, Քեթիում, Արագածում, Ծաղկալանջում, Ջրվեժում, Շենգավիթում, Թալինում, Գետաշենում, Ատեփանակերտում, Ջրառատում, Սամշվիլդեում, Կախերում և այլ ՎԲ հուշարձաններում: Այդօրինակ թաղումներ հայտնի են նաև հիշյալ տարածքի ՄԲ այնպիսի հուշարձաններից, ինչպիսիք են Հառիճի, Վերին նավերի, Էլառի, Մայիսյանի, Սիսիանի, Քեթիի, Թոեղքի, Բեղենի, Ցնորիի դամբանաբլուրները և այլն:

Թաղման ծիսակարգի ուրույն դրսևորում է դիամասնատումը՝ դիակի մասնատված թաղումը (դամբարան թիվ 58 և 123): Առաջինում գլուխն առանձին դրվել է որովայնի հատվածում, երկրորդում՝ իրանի իրար վրա դրված մասերի վերին հորիզոնում: Դիամասնատմամբ կատարված թաղումների վաղնջական դրսևորումներից է Ք.ա. IV հազ. վերջով թվագրվող Թալինի դամբանադաշտում պեղված թիվ 12 դամբարանի (Ավետիսյան Պ., Մուրադյան Ֆ.,

1994, 5–8) և Ծաղկալանջի թիվ 36-ի դամբանաբառի կրկնակի թաղումը (Մուրադյան Ֆ., 1989, 13–14): Հուղարկավորումը նույն եղանակով է կատարվել նաև Սիսիանի Ք.ա. II հազ. սկզբի թիվ 3 դամբարանում: Այստեղ գանգը դրված է եղել մարմնից անջատ (Խնկիկյան Օ., 1989, 19–20): Դիամասնատումով են կատարված Լոռի բերդի ՄԲ որոշ թաղումներ (Դևեջյան Ս., 1991, 38–39): Այդպիսիք հայտնի են նաև Բեղենում (Гобеджишвили Г., 1981, 135), Ցնորիում (Дедабришвили III., 1979, 22–23) և այլուր: Թաղման այս եղանակը հայտնի է նաև ՌԻԲ ժամանակաշրջանից:

Հիշյալ նյութերի խմբավորումը հանգեցնում է այն հետևության, որ Հայաստանում և Հարավային Կովկասում Ք.ա. III հազ. վերջից մինչև Ք.ա. XVI դ. հիմնականում գերակշռել են հիմնահողային ուղղանկյունաձև կյուրացող անկյուններով դամբանախցերը:

Լճաշենում ՄԲ ժամանակաշրջանի թաղման մյուս եղանակը դիակիզումն է: Դիակիզումը հայտնի է նույն Ծաղկալանջի,* Թոեղքի, Վերին նավերի, Քեթիի, Քարաշամբի, Թրեղիի և այլ ՄԲ հուշարձաններից:

Այն ընդհանուր է ողջ Հարավային Կովկասի Ք.ա. III–II հազ. որոշ թաղումների համար: Լճաշենում, բացի վերը հիշատակվածներից, դիակիզումով թաղումներ են կատարվել նաև թիվ 7 և 14 դամբանաբլուրներում (Հ. Մաքսականյան, 1965, 101): Այս ծիսակարգով թաղումներ են կատարվել Հառիճի թիվ 44 (Хачатрян Т., 1975, 93), Վերին նավերի թիվ 34 (Սիմոնյան Հ., 1989, 11), Քարաշամբի մեծ դամբանաբլուրներում (Հովհաննիսյան Վ., 1989, 14–16), Քեթիի (Петросян Л., 1989, 46–47), Այգեշատի (պեղումները՝ Ռ. Թորոսյանի), Թոեղքի թիվ 22 և 24 (Куфтян Б., 1941, 43) և այլուր: Ինչպես տեսնում ենք, Հարավային Կովկասի ՄԲ հուշարձաններում զգալի չափով ավելանում են դիակիզմամբ թաղումները: Այս իրողությունն առնչվում է կյանքի ու մահվան աշխարհընկալման, թաղման արարողակարգում տեղի ունեցող փոփոխություններին:

Լճաշենի դամբանադաշտում կատարված թաղման ծիսակարգի հետաքրքիր դրսևորումներ են **կուլեկափ թաղումները**: Ըստ թաղման ժամանակի՝ դրանք դասակարգվում են երկու տեսակի. ա) միաժամանակյա և բ) տարբեր ժա-

* Ֆ. Մուրադյանի պեղումները:

մանակներում միևնույն դամբարանում կատարված թաղումներ:

Միաժամանակյա են Լճաշենի թիվ 58 և 120 դամբարաններում կատարվածները: Թիվ 58-ում երկուսը թաղված էին ձախ կողքի վրա, իրար գուգահեռ, ձեռքերը՝ ծնոտին հենած, ոտքերը՝ կծկված: Թիվ 120-ի մուտքի մեջ գտնվել է չորս, թաղման հրապարակի վրա՝ ևս ինը կմախք: Դրանց մեծ մասը գտնվել է նստած վիճակում: Չկալովկայի թիվ 2 դամբարանում դրանք յոթն էին՝ վեցն իրար վրա դասավորված: Թիվ 58-ի ննջեցյալների դիրքից ելնելով, կարելի է ենթադրել, որ նրանք միևնույն ընտանիքի անդամ են և թաղվել են միաժամանակ: Միաժամանակյա թաղումներ են կատարվել նաև թիվ 120 դամբարանում (երեք աճյուն): Այստեղ, ըստ ամենայնի, գործ ունենք ոչ միայն միևնույն ընտանիքի անդամների, այլև ծառաների կամ ստրուկների ինքնակամ կամ պարտադրված գոհաբերության հետ:

Չկալովկայի թիվ 2 դամբանախցում թաղումները կատարվել են տարբեր ժամանակներում և հավանաբար պատկանում են միևնույն ընտանիքի կամ տոհմի անդամներին: ՎՔ ժամանակաշրջանին պատկանող թաղման այս եղանակի գուգահեռները հայտնի են Հարավային Կովկասի համաժամանակյա մի շարք հուշարձաններից՝ Արագածից (Мартиросян А., 1964, 42), Քերթից (Петросян Л., 1989, 37–39), Լանջիկից (Պետրոսյան Լ., 1996, 60–61), Սամշվիլից (Мирцхулава Г., 1975, 74–75), Ամիրանիս գորայից (Чубинишвили Т., 1963, 98) և այլուր: Նշված բոլոր հնավայրերի դամբանախցերը, բացի վերջինից, մուտքեր ունեն: Դրանք, ամենայն հավանականությամբ, ծառայել են հերթական թաղումների ժամանակ բացելու և փակելու նպատակին:

Լճաշենի ՄԲ ժամանակաշրջանի դամբանախցերում կատարված թաղման ծիսակարգի ձևերից էր փայտե հատուկ տախտակ-հարթակի վրա թաղումը (թիվ 40 դամբանաբլուր, Մանգակայան Հ., 1965, 101): Այս առումով մեծ հետաքրքրություն են առաջացնում Բեդենի դամբանաբլուրներում կատարված թաղումները: Պատգարակների, խաբի, մորթիների վրա թաղումների շարքում կան նաև փայտից հատուկ տախտակ-հարթակի վրա կատարված թաղումներ (Гобеджишвили Г., 1981, 135–136): Հարթակների վրա կատարված թաղումներ են հայտնա-

բերվել Ցնորիում (Дедабришвили III., 1979, 22): Ասես մասամբ փայտապատ է եղել նաև Թոնդքի թիվ 1 դամբանաբլուրի խցի հատակը (Горадзе Ծ., 1972, т. 15): Հետաքրքիր է նաև Ելիզավետպոլի թիվ 1 դամբանաբլուրի տակ բացված թաղման հրապարակը, որը պատրաստված է հակադիր ուղղություններով, իրար վրա դարսած գերանների երկու շարքով, որի վրա տեղադրվել է ննջեցյալի դին և այրվել (Песлер Ծ, 1904, 49–50):

Լճաշենի դամբարանների թաղման ծիսակարգի կարևոր դրսևորում է նաև անոթներում տարբեր կենդանիների ոսկորների առկայությունը: Մեծ տեղ են զբաղեցնում խոշոր և մանր եղջերավոր կենդանիների ոսկորները: Հանդիպում են նաև խոզի, տարբեր տեսակի թռչունների ոսկորներ: Հետաքրքրական է, որ առայժմ Լճաշենի ՎՔ դամբարաններում կենդանիների ոսկորներ չեն հայտնաբերվել, որը միայն Լճաշենին չէ, որ բնորոշ է: Այսպիսիք չեն հայտնաբերվել նաև Նախիջևանի Քյոլ թեփեում (Аб-ибуллаев О., 1965, 29–44), Քերթիում (Петросян Л., 1989, 37–39) պեղված տվյալ ժամանակաշրջանի դամբարաններում:

Այս առումով այլ է պատկերը Լճաշենի ՄԲ դամբարաններում: Կրկնությունից խուսափելու նպատակով նշենք միայն, որ Հայաստանի և Հարավային Կովկասի տվյալ ժամանակաշրջանին պատկանող գրեթե բոլոր դամբարաններում հայտնաբերվել են մանր և խոշոր եղջերավոր կենդանիների, ավելի սակավ՝ խոզի, ձիու, թռչունների և այլ կենդանիների ոսկորներ:

Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում դամբանախցերի անկյուններում դրված, դուռնը վեր ցցած ցլերի գանգերը, մորթին և վերջավորությունները: Նմանօրինակ իրողություն է առկա նույն Լճաշենի թիվ 6 (Խանգաղյան Հ., 1960, 66, նկ. 1) և այլ դամբարաններում (Մանգակայան Հ., 1965, 101), Վանաձորում (Խանգաղյան Հ., 1960, 65): Մայիսյանի Թոնդք-վանաձորյան խմբի ուշ փուլին պատկանող դամբանախցերում ցլերի գանգերը դրվել են մուտքի երկու կողմերում (Աբեջյան Դ., 1987, 558–559): Լոռի բերդի թիվ 6 դամբարանում դրված են եղել երկու ձիու գլուխ ու վերջույթներ: Նույնն է փաստագրվել նաև թիվ 60 և 77 (Դևեջյան Ս., 2006, էջ 19–20, 47) դամբարաններում: Ցլերի գանգեր ու վերջավորություններ են հայտնաբերվել նաև Թրեղիի թիվ 43 դամբարանում (Тбилиси I, 1978, ст. 16), Բվեմո-Բարթիի թիվ 1

դամբանաբլուրում գտնվել է ցլի ամբողջական կմախք (OKKAՅ, 1975, 210): Հետաքրքիր են նաև Թռեղքի թիվ 15 և 7 դամբանաբլուրներից գտնվածները: Թիվ 15-ում ցլերի՝ իրար զուգահեռ դրված գանգերի հետ բացվել են դրանց ամբողջական կաշիները՝ ոտքերի ստորին մասերի հետ միասին: Ըստ հեղինակի այն տպավորությունն է, որ ամբողջական հանված ցլերի կաշիների հետ հանվել են նաև գանգերն ու վերջույթները և փովել դամբարանի հատակին, իսկ թիվ 7 դամբանաբլուրում նշվածներից բացի պահպանվել են նաև պոչի վերջին հինգ ողերը (Кыфтин Б., 1941, 81, 83):

Լճաշենի խնդրո առարկա ժամանակաշրջաններում ուշագրավ են նաև դամբանախցերի հատակին և ննջեցյալների կմախքի ու ողեկցող իրերի տակ և վրան լցված **սևահողը, կավացեխը, սպիտակերանգ կավահողը և օխրան**: Այս սովորության դրսևորումները Հայաստանում և Հարավային Կովկասում հայտնի են դեռևս վաղնջական ժամանակներից: Օխրա են շաղ տվել Մայիսյանի (Аремян Г., 1987, 558–559), Բեդենի (Гобеджишвили Г., 1981, 135–136), Դիդուրի կիրճի (Тбилиси I, 1978, 15), Ալազան գետի հովտի (Дедабришвили III., 1979, 23), Ստեփանակերտի (Гуммель Я., 1948, 21) և Բ.ա. III հազ. դամբարաններում:

Թաղման ծիսակարգի օխրայի կիրառությունը շարունակվել է նաև Բ.ա. II հազ. և ավելի հաճախ սկսում է կիրառվել նույն հազարամյակի երկրորդ կեսին:

Դամբանախցերում կավի, հողի, ավազի և այլնի առկայության վերաբերյալ տարբեր մեկնություններ են արվել: Այսպես, Վերին նավերի թիվ 36 դամբանախցի հատակին դրված ողեկցող նյութերը ծածկված են եղել կավի չափազանց կարծր լուծույթով, որն ուսումնասիրողին հիմք է տվել այն համարելու կողոպուտից պաշտպանվելու միջոց (Սիմոնյան Հ., 1989, 10–12, Սիմոնյան Հ., 2006, 112): Պինդ կավաշերտի մեջ է եղել նաև նույն հուշարձանի թիվ 17 դամբարանի գույքը (Симонян А., 1987, 562): Սիփանի թիվ 1, 3 դամբարաններում ողեկցող նյութերը հայտնաբերվել են 0,27մ հաստությամբ շերտի մեջ (Խսկիկյան Օ., 1989, 19): Եթե Վրաստանի և Վերին նավերի դեպքում բացառված չէ հիմնային ջրերից թաղման գույքը պաշտպանելու հանգամանքը, ապա վերջիններս ու Բարաշամբի մի շարք դամբարաններ (Հովհա-

նիսյան Վ., Մուրադյան Ֆ., 1986, 191–196) անկասկած մաս են կազմել թաղման ծիսակարգի: Յնորիի Բ.ա. III հազ. վերջով թվագրվող թիվ 1 դամբանաբլրի դամբանաարանի հատակը ծածկված է եղել 0,80–1,20մ հաստությամբ ամրացված կավաշերտով, որը տեղանքից հստակ սահմանազատված է եղել օխրայի սովոր շերտով (Дедабришвили III., 1979, 23): Վրաստանի այլ հուշարձաններում ևս այս երևույթը կա, որն ըստ ուսումնասիրությունների թելադրված է եղել դամբանախցերը հիմնային ջրերից պաշտպանելու միտումով:

Մի փոքր այլ է պատկերը Արցախում պեղված Բ.ա. III հազ. թիվ 119 դամբանաբլրի թաղման հրապարակում: Վերգետնյա 4,50մ տրամագծով այդ հրապարակը ծածկված է եղել ավազի շերտով, իսկ թիվ 125-ում թաղված, օխրայի հաստ շերտով պատված յոթ ննջեցյալները ծածկված են եղել կավաշերտով (թցՎՎպմ Շ., 1948, 16–21): Խանկարի հարավարևմտյան կողմում պեղված թիվ 12 հիմնահողային դամբանախցի հատակին լցված է եղել սպիտակ կավահող (Песлер Э., 1909, 49–51): Ամփոփելով Լճաշենի դամբանադաշտի ՎԲ և ՄԲ դամբարանների ձևերի և թաղման ծիսակարգի մեր դիտարկումները՝ հարկ է նշել, որ ՎԲ-ում հայտնի են վերգետնյա, գետնափոր, շրջանաձև հատակագծով դամբարաններ, որոնց մեջ կատարվել են միայն խմբակային թաղումներ: Սրանց դիրքի մասին հետևության հանգեղը տակավին դժվար է:

Նկատի ունենալով Կուր-արաքսյան և Թռեղք-վանաձորյան հուշարձանների հստակ աղերսները հաջորդ՝ ԿԲ/ՄԱ փուլերի դամբարանների հետ, դրանց ուսումնասիրությամբ բացահայտվել են շուրջ մեկուկես հազարամյա՝ Բ.ա. IV–II հազ. |I կեսի դամբանային կառույցների ընդհանրությունները և տեղաբնակների աշխարհայացքում տեղի ունեցած փոփոխությունները: Բացահայտվել են Սևանի ավազանի և Հայաստանի այլ տարածքների դամբանաշինության և թաղման ծիսակարգում առկա ընդհանրությունները և տեղային առանձնահատկությունները: Արդյունքում դամբանաշինության և թաղման ծիսակարգի վերաբերյալ ուսումնասիրվող տարածաշրջանի և Հայաստանի համար պարզվում է հետևյալ պատկերը. ՎԲ ժամանակաշրջանում դիաթաղումները հիմնականում կատարվել են քարաբլդային դամբանախցերում:

Վաղ կուրգանային շրջափուլին է պատկանում միայն մեկը՝ Լճաշենի թիվ 55 դամբարանը, որի վերին մասը հիմնահողային է և ունի շրջանաձև տեսք: Թիվ 120 և 123 դամբարանները վերգետնյա են: ԹՎ վերջին փուլում ձևավորվում է հիմնահողային կյոռացող անկյուններով դամբանախցերի կառուցման տեսակը՝ Սևան քաղաքի դամբարանը: Այս ձևը շարունակվում է մինչև Ք.ա. XVI դ. առաջին կեսը:

Թաղումների պատկերը հետևյալն է. անհատական դիաթաղում (թիվ 55), կոլեկտիվ դիաթաղում (թիվ 120 և 123) և դիակիզում (Սևան քաղաքի դամբարանը):

Առկա զգալի թվով դամբանային կառույցներ, որոնք նախորդ փուլերի համեմատ զգալի թիվ են կազմում, վկայում են բնակչության աճի մասին:

Պարզվել են ՎԲ, ՎԿ և ԹՎ շրջափուլերի դամբանների ընդհանրությունները և զարգացման ընթացքը՝ վերգետնյա-շրջանաձև, հիմնահողային, շրջանաձև և ուղղանկյունաձև հորիվածքով դամբանախցերի փոխկապակցվածությունը:

Ուսումնասիրությամբ բացահայտվել են ինչպես դամբանախցերի և մեծ սրահների, այնպես էլ թաղման ծիսակարգի փոփոխությունները, որոնք տեղաբնակների հանդերձյալ կյանքի մասին ունեցած պատկերացումների արգասիք են:

Շարքային համայնականների թաղումների գուգահեռ մեծ դամբանաբլուրների աճը հստակորեն ցույց է տալիս հասարակության մեջ աճող սոցիալական շերտավորումը: Այն դրսևորվում է նաև նյութական մշակույթում: Վերնախավի դամբանասրահներում կատարված թաղումներն ունեն նյութական և հոգևոր մշակույթի հետաքրքիր դրսևորումներ, որպիսիք բացակայում են շարքային համայնականների թաղումներում: Լճաշենում նման թաղումներ են բացվել թիվ 55, 120, 123, 14 և Սևան քաղաքում պատահական բացված դամբանաբլուրներում: Այս շարքում առանձնանում է հատկապես թիվ 55 դամբանաբլուրը, որտեղ դամբանատերը գլխին ոսկե «թագ» էր կրում:

Լճաշենում ԿԲ-ՍԱ շրջափուլում շարունակվում են նախորդ փուլի վերջի հիմնահողային ուղղանկյունաձև արևելք-արևմուտք ուղղվածությամբ դամբանախցերի ձևերը: Սակայն նախորդ փուլի համեմատ փոխվում են թաղումների եղանակները: Այժմ գերակշռում են դիաթա-

ղումները: Այդ են ապացուցում մեր պեղած թիվ 220-223 դամբանաբլուրները և թիվ 105 ու մի շարք այլ դամբարաններ:

Լճաշենի ԿԲ/ՍԱ բրոնզեդարյան շրջափուլի դամբարանային համալիրները, հատկապես վաղ շրջանին պատկանողները, հիմնականում հասարակության վերնախավին պատկանող թիվ 35-50 և 220-223 դամբանաբլուրներն են:

Դամբանաշինության բնագավառում նախորդ շրջափուլի վերջի՝ հիմնահողային արևելք-արևմուտք կողմնորոշումով դամբարանների ձևերը շարունակվում են մինչև Ք.ա. XVI դ. կեսերը:

Չնայած Հ. Մնացականյանի ուսումնասիրած թիվ 35-50 դամբանաբլուրների լիարժեք նկարագրությունների բացակայությանը, մեր պեղումներով ուսումնասիրված մյուս բոլոր դամբարաններում, ի տարբերություն նախորդ փուլի խառը թաղումների և առանց դրանց, կատարվել են դիաթաղումներ, սակայն արևելք-արևմուտք կողմնորոշումը մնում է անփոփոխ:

ՄԻՋԻՆԻՑ ՈՒԾ ԲՐՈՆԶԻՆ ԱՆՑՄԱՆ ԵՎ ՈՒԾ ԲՐՈՆԶԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆՆԵՐ

Լճաշենի դամբանադաշտում մեր պեղած ՄԲ/ՈՒԲ անցումային և ՈՒԲ ժամանակաշրջաններին պատկանող դամբարանների թիվը ավելի քան երկու հարյուր է: Դրանք ճարտարապետական կառուցվածքով բաժանվում են երեք խմբի. ա) հիմնահողային, բ) կիսահիմնահողային-կիսասալարկղային, գ) սալարկղային, որոնց ընդհանուր հատկանիշը հատկազգծում ուղղանկյունաձև, աշխարհագրական տարբեր դիրք ունենալն է (հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք, հյուսիս-հարավ, արևելք-արևմուտք): Գերակշռողները առաջիններն են: Հաջորդ ընդհանրությունը վերաբերում է դամբարանների արտաքին տեսքին՝ կառուցվածքին: Դրանք հիմնականում գետնի մակերեսին ունեն 2,00-13,00մ տրամագծով քարե շրջանների տեսք: Վերջիններիս զգալի մասը լցված է 0,20-2,00մ բարձրությամբ քարերից բաղկացած կամ ավազային բաղադրությամբ լիցքով: Մեր պեղած՝ տվյալ ժամանակահատվածին պատկանող բոլոր դամբարանները պատկանում են շարքային համայնականներին և հոգևոր դասին: Այն հետևանք է այստեղ նախորդ հետազոտողների կողմից մեծ դամբանաբլուրներ-

րի համատարած պեղման: Վերջիններիս հրապարակումներում տեղ գտած տեղեկությունները հնարավորություն են ընձեռում վերականգնելու դրանց ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին բոլոր մանրամասները: Երբեմն որոշ տվյալների ծանոթանում ենք պեղման աշխատանքների մասնակից այլ հնագետների անուղղակի տեղեկություններից (Хачатрян Т., 1975, 93):

Լճաշենի դամբանադաշտի ինչպես նախորդ, այնպես էլ տվյալ ժամանակաշրջանին պատկանող դամբանախցերն ու դամբանասարահները հիմնականում միաթոփ ծածկ ունեն, որը բնորոշ է փոքր դամբանախցերին (Պետրոսյան Լ., 1991, 28–29): Կեղծ թաղով ծածկը հատկանշական է մեծ դամբանաբլուրներին (Мнацаканян А., 1957, 147–153):

Ի դեպ, անցումային ժամանակաշրջանի և մասամբ էլ ՈՒԲ վաղ փուլի դամբարանները ձևով, դիրքով և թաղման ծիսակարգով դեռևս պահպանում են նախորդ փուլի ավանդույթները, որն արտացոլվել է նաև նյութական մշակույթում: Լճաշենի դամբանադաշտում, ի տարբերություն նախորդ՝ ՄԲ շրջափուլի, բացառապես հիմնահողային, առանց մուտքի դամբանախցերի, անցումային I փուլից սկսած դրանց կողքին երևան են գալիս նոր՝ սալարկղային, նեղ պատերից մեկի մեջ ամփոփված և արտաքուստ մանր քարերով շարված մուտքով դամբարաններ: Առաջինները գոյատևում են մինչև ՈՒԲ վաղ փուլ, այնուհետև երևան են գալիս միայն սալարկղայինները: Լճաշենի դամբանադաշտում փաստագրված իրողություններն ակնբերաբար ընդհանուր են ամբողջ Սևանի ավազանի համար: Այդ են վկայում Ներքին Գետաշենում, Նորատուտում, Քանազեղում և այլուր կատարված պեղումները: Եթե Ներքին Գետաշենի Ք.ա. XVI–XIII դդ. թվագրվող դամբարանները հիմնահողային և սալարկղային են (Փիլիպոսյան Ա., Հովհաննիսյան Վ., 1991, 3335), ապա Նորատուտի Ք.ա. XIV–XII դդ. պատկանողները միայն սալարկղային են (Փիլիպոսյան Ա., Հովհաննիսյան Վ., 1991, 29–30): Մանրամասներով Լճաշենի սալարկղային մուտքով դամբարաններին է կրկնում նաև Քանազեղի թիվ 1 դամբանաբլրի դամբանախցուցը (Ք.ա. XIV–XII դդ.) (Արեշյան Գ., 1981, 2–4):

Հարկ է ընդգծել, որ Սևանի ավազանում դամբարանների ձևերում նկատված ժամանակագրական տարբերությունները համընդհա-

նոր չեն ինչպես Հայաստանի այլ շրջանների, այնպես էլ Հարավային Կովկասի նույն ժամանակաշրջանին պատկանող դամբարանների համար: Այսպես, Շիրակում ՈՒԲ տարբեր փուլերին պատկանող դամբարաններ են պեղվել Արթիկում, Շիրակավանում, Քեթիում և Հոռոմում: Հայտնի է, որ Արթիկում կատակոմբային են, որոնք տվյալ դեպքում դուրս են մեր խնդրից, մյուսները՝ հիմնահողային: Լճաշենի հետ ընդհանրական են Քեթիի թիվ 22 և 25 դամբարանների հյուսիսային պատերի մեջ կառուցված մուտքերը, որոնք նույնպես շարված են փոքր քարերով (Петросян Л., 1989, 57):

Լճաշենի, ընդհանրապես Սևանի ավազանի ՄԲ/ՈՒԲ անցման փուլին և ՈՒԲ ժամանակաշրջանների դամբանախցերի ձևերին առավել մոտ են Թազաքենդի (Мартиросян А., 1964, 83–93) և Գեղարտի հուշարձանները (Бадалян Р., Смиidt А., 2008, 57–58, табл. VI, VII), որոնք նույնպես հիմնահողային կամ սալարկղային են (Мартиросян А., 1964, 67): Լճաշենին նման են Քուչակի դամբարանները, որտեղ պեղված ՄԲ/ՈՒԲ անցման ժամանակաշրջանին պատկանող երկու դամբարանները հիմնահողային են (պեղ.՝ Լ. Պետրոսյանի, չիրատարակված նյութեր): Հաջորդ փուլերին պատկանողները կիսահիմնահողային-կիսասալարկղային են: Դրանց հարավային պատերը, ինչպես Լճաշենի դամբանախցերի հյուսիսարևմտյան պատերը, շարված են փոքր քարերով (Պետրոսյանի Լ., 1992, 62): Հիմնահողային են նաև Քարաշամբի ինչպես ՄԲ, այնպես էլ ՈՒԲ բոլոր դամբարանները (Հովհաննիսյան Վ., 1989, 14–16, Геворгян А., 1993, 50–60): Այլ է պատկերը Լոռի բերդում, որտեղ հրապարակումներից մեզ հայտնի ՄԲ դարաշրջանի դամբարանները քարարկղային են, ՈՒԲ՝ հիմնահողային (Դևեջյան Ս., 1991, 38–41, Դևեջյան Ս., 2006, 11–92, Գաբրիելյան Ս., 1991, 43–44):

Արարատյան դաշտում և շրջակա նախալեռնային շրջաններում՝ Կարմիր բերդում, ՄԲ հիմնահողային դամբարաններին ՈՒԲ ժամանակաշրջանում փոխարինում են սալարկղայինները (Кутнарева К., 1960, 137–138): Կառուցվածքային առումով խայտաբղետ են Վերին Նավերի դամբանախցերը և դամբանասարահները: Այսպես, եթե թիվ 37 դամբանաբլրի դամբանասարահը և դրոմոսը կառուցված են հորիզոնական դրված մեծ սալաքարերով, ապա թիվ 36ի ստո-

րին մասը փորված է տուֆի մեջ, իսկ վերինը՝ դարձյալ քարաշար (Միմոնյան Հ., 1989, 11–12): Այստեղ 1989թ. պեղված, նույն ժամանակաշրջանին պատկանող դամբարանների մեկ այլ խումբ ամբողջովին հիմնահողային է (Միմոնյան Հ., 1991, 15): 1977–1978 թթ. Աշտարակ-Ագարակ ճանապարհի հատվածում բացվածների ճակատային մասերը կառուցվել են մեծ սալերով (Միմոնյան Հ., 1979, 7–8), մյուսները նույնպես ունեն խառը կառուցվածք (Միմոնյան Հ., 2006, 100–118): Այստեղ նկատելի որոշ շեղումներն ամենայն հավանականությամբ թելադրված են տեղանքի տուֆի շերտերի գոյությամբ: Այլ է պատկերը վերոհիշյալ հուշարձանի հարակից շրջաններում. Շամիրամ, Արուճ և Կոշ գյուղերի մոտ բացված ՄԲ դամբարանները հիմնահողային են, իսկ Շամիրամի հաջորդ՝ ՈՒԲ դամբարանները քարաշեն են: Քարարկղային է միկրոշրջանում՝ Արուճում պեղված ՈՒԲ թիվ 5 դամբարանը (Արեշյան Գ., Թումանյան Գ., 1991, 24–26):

Ուշագրավ են Արարատյան և Շիրակի դաշտերի սահմանագծում՝ Թալինի (Ք.ա. XV–XIV դդ.) (Ավետիսյան Պ., Մուրադյան Ֆ., 1991, 2628) և Սասնաշենի (Ք.ա. XIV–XII դդ.) (Ավետիսյան Պ., 1987, 2324) դամբարանները: Երկու դեպքում էլ գործ ունենք հիմնահողային դամբարանների հետ, որը, ինչպես վերը տեսանք, բնորոշ է Շիրակի միկրոշրջանին:

Օշականի ՈՒԲ դամբարանային պատկանում են սալարկղային տեսակին (Есаян С., Калантарян А., 1988, 90–95): Աշտարակի «Խոջաբաղերում» պեղված 2–6 դամբարանները վերգետնյա են, կառուցվել են իրար վրա դրված սալաքարերով և ունեցել են երկրաչափական սեղանի ձև (Թումանյան Գ., 1991, 4748): Աշտարակի շրջանի մեկ այլ հնավայրում՝ Արտաշատի գյուղի «Գազնոց» հնավայրում հետազոտված թիվ 3 և 4 դամբարանները քարարկղային են (Սարգսյան Գ., 1987, 19–20): Ուշագրավ է Մեծամորի դամբարանների պատկերը: Եթե թիվ 1 և 2 կիսավեր ու թիվ 10 դամբարանաբլուրներն ունեցել են շախմատաձև դասավորված քարաշար սալարկղային դամբարանային, ապա թիվ 29, 88, 101, 110, 114, 115 և այլ դամբարանների խցերը հիմնահողային են, թիվ 97, 99՝ քարարկղային (Khaznadian E., 1995):

Արարատյան դաշտի դամբարանների ձևերի ամբողջացման առումով հարկ է վկայակոչել

Նախիջևանի համաժամանակյա հուշարձանները: Կարմիր վանքի ՄԲ միատար դամբարանները Շախտախտիում մի կողմից շարունակում են վանքի ձևերը, մյուս կողմից երևան են գալիս միանգամայն նոր ձևեր: Շախտախտիի դամբարաններն ավելի մեծ են Կարմիր վանքի հուշարձաններից, ունեն կրմնեղևներ, և որպես կանոն այնտեղ մարդու կմախքի մնացորդներ չկան: Սալարկղային դամբարանային տարբեր չափերի են՝ երբեմն թեթևակի մշակված սալերով: Ծածկված են 2–5 մեծ, երբեմն հեռաքրքիր նշաններ կրող սալերով: Մեծ չափերով և թաղումների բացակայությամբ աչքի են զարնում նաև Ղարաբաղյարի հյուսիսային կողմի դամբարանադաշտի սալարկղերը:

Ղարաբաղյարի բնակավայրին պատկանող երկու համաժամանակյա դամբարանադաշտերում առկա են տարբեր տեսակի դամբարաններ և թաղումներ: Նշված բնակավայրի հյուսիսային կողմի դամբարանադաշտին բնորոշ են ինչպես դամբարանաբլուրների, այնպես էլ կրմնեղևներով շրջափակված սալարկղային, առանց թաղումների դամբարանները: Հեռաքրքրական է, որ հարավային կողմի դամբարանադաշտում բացվել են ինչպես հիմնահողային, այնպես էլ սալարկղային դամբարանային: Այստեղ երբեմն հանդիպում են գլխով դեպի հյուսիս ուղղված կծկված թաղումներ: Նախիջևանում ևս տիրապետում են Արարատյան դաշտի հիմնական ձևերը (Мир-рашим оглы С., 1985, 10–11):

Ամփոփելով Հայաստանի տարբեր շրջանների ՄԲ/ՈՒԲ անցման և ՈՒԲ վաղ փուլերի դամբարանային կառույցների քննության արդյունքները՝ պարզ է դառնում, որ Սևանի ավազանին, Տաշիրին (Լոռի) և Արարատյան դաշտին հատկանշական են խառը՝ թե՛ հիմնահողային (որը ՄԲ ավանդական շարունակությունն է) և թե՛ քարարկղային ու սալարկղային ձևերը: Տարբեր են Լոռի բերդի ՄԲ դամբարանների ձևերը, որոնք քարարկղային են: Ինչպես տեսանք, քարարկղ է նաև Լոռի բերդի ՈՒԲ վաղ փուլի թիվ 7 դամբարանը: Տվյալ շրջաններում այսպիսի խառը ձևերը ևս մեկ անգամ ընդգծում են ՄԲ և ՈՒԲ դամբարանային ձևերի կապն ու անցումային բնույթը: Այլ է պատկերը Շիրակի դաշտում: Այստեղ մինչ այժմ հայտնի զգալի թվով ՄԲ և ՈՒԲ շրջափուլերի դամբարանային միայն հիմնահողային են, որոնց հարում են նաև հարակից Թալինի շրջանի ՈՒԲ դամբարանները: Շիրակում բացառու-

թյուն են կազմում Արթիկի կատակոմբները: Ինչպես վերը տեսանք, Հյուսիսարևելյան Հայաստանի ՈՒԲ համեմատաբար սակավաթիվ դամբանախցերը սալարկղային են: Ցավոք, մենք տակավին անտեղյակ ենք Սյունիքի ՈՒԲ ժամանակաշրջանի դամբանախցերի ձևերի մասին:

Ամփոփելով ՈՒԲ դամբարանային վերգետնյա կառույցների և դամբանախցերի ու դամբանասրահների ուսումնասիրությունները, պետք է նշել, որ այժմ առկա է Հայաստանի ՈՒԲ կառույցների ուսումնասիրությանը նվիրված աշխատանք, որի էջերում ամփոփված են խնդրո առարկա կառույցների դրսևորումները, այդ թվում և Լճաշենի նյութերը (Թումանյան Գ., 1997) (Թումանյան Գ., 2008, 3) (Թումանյան Գ., 2009):

Սևանի ավազանին, նյութական մշակույթի փոխառնչություններով, Վրաստանի շրջաններից առավել մոտ է Կախեթը: Սակայն այստեղ, ի տարբերություն Սևանի ավազանի տվյալ ժամանակահատվածի, բոլոր դամբանախցերը հիմնահողային են: Այդպիսին են Ք.ա. XVI–XV դդ. թվագրվող Լիոնի թիվ 1 դամբանարարի դամբանասրահը (Торадзе Э., ВГМГ, XXXII-B, 1976, стр. 234), Ալազան գետի հովտում պեղված Ք.ա. XIV–XII դդ. բոլոր դամբանախցերը (Нугубидзе А., 1980, т. II–XXX):

Տարբեր են նաև ՈՒԲ վաղ փուլի դամբանախցերը: Եթե Լճաշենում հիմնականում սալարկղային են, ապա Արևելյան Վրաստանի Զեմո Բողբե, Օլե, Լիո Սալոկի Խելիի (Παχελαιρι К., 1979, 23) դամբանախցերը հիմնահողային են: Հետաքրքրական է, որ ՄԲ/ՈՒԲ անցումային առաջին ժամանակաշրջանի դամբանաբլուրների դամբանախցերը Լճաշենում և Արևելյան Վրաստանում միատեսակ են՝ հիմնահողային:

Հիմնահողային դամբանախցերը բնորոշ են նաև Վրաստանի Թեռեկի (Тбилиси I, 1978, 48–85) և Մադնիսճալայի (Тушишвили Н., 1972, 167–168) համաժամանակյա հուշարձաններին: Այս հնավայրերում բացված քարարկղերը թեև ճանաչված են որպես ՈՒԲ, այդուհանդերձ դրանք ավելի մոտենում են ՎԵ, բայց ոչ ՈՒԲ: Հար և նման իրողություն է նաև Բեշտաշենում (Менабде М., Давлианидзе И., 1968): Մցխեթի Ք.ա. XV–XIII դդ. թվագրվող բոլոր հիմնահողային դամբանախցերը հատակագծում ուղղանկյունաձև են, միայն որոշ դեպքերում ունեն

կլորացող անկյուններ (Садрадзе Г., 1991, 3–121): Բացառապես հիմնահողային են Սամթավրոյի բազմաշերտ դամբանախցերը, որոնց վրա ուշ շրջաններում կառուցվել են քարարկղային խցեր (Чубинишвили Т., 1952, 54–61): Այստեղ դամբանաբլուրների ՄԲ դամբանախցերին ՈՒԲ փոխարինելու են գալիս հիմնահողայինները (Калантадзе А., 1980, 3–190):

Եվ այսպես, ինչպես արևելյան, այնպես էլ ներքին Վրաստանի ՈՒԲ ժամանակաշրջանի դամբանախցերը ձևով ամբողջությամբ համընկնում են Հայաստանի Շիրակի գոտու համաժամանակյա հուշարձաններին՝ սոսկ այն տարբերությամբ, որ եթե Շիրակում ՄԲ հիմնահողային դամբանախցերը շարունակվում են նաև ՈՒԲ, ապա Վրաստանի հիշյալ շրջաններում հակառակը՝ ՄԲ քարարկղերն են ՈՒԲ փոխարինվում հիմնահողայիններով: Այլ է պատկերը Սևանի ավազանում, մասնավորապես Լճաշենում: Այստեղ ՄԲ հիմնահողային դամբանախցերին ՈՒԲ ժամանակաշրջանում փոխարինում են սալարկղայինները: Ինչ վերաբերում է Հայաստանի մյուս շրջաններին, ապա այնտեղ բնորոշ են խառը ձևերը:

Հայաստանին և Արցախին սահմանամերձ Ադրբեջանի շրջաններում պեղված հուշարձանները ունեն հետևյալ պատկերը: Ադրբեջանի արևմտյան շրջանում Ղազախի հնագիտական արշավախմբի կողմից Բերկին-Աղզի բնակավայրի մոտ պեղված դամբանարարի տակ բացված հիմնահողային դամբանախցում ննջեցյալը կծկված վիճակում է, նրա մոտ գտնվել են հինգ գորշ փայլեցված անոթներ և ոչխարի ոսկորներ: Ուսումնասիրողներն այն թվագրել են Ք.ա. II հազ. երկրորդ կեսով (Рустамов Д., Нариманов И., 1965, 44–50): Մեր կարծիքով այդ նյութերը համապատասխանում են ՄԲ վերջի և անցումային ժամանակաշրջանի նյութերին և պետք է թվագրել Ք.ա. XVI–XV դդ.: Դամբարանների ձևերով և ժամանակաշրջանով դրանք մերձենում են Կիրովարադի և Խանլարի շրջաններում պեղված քարային, հողային և քարահողային լիցքերով դամբանաբլուրների դամբանախցերին, որտեղ հայտնաբերվել են հիմնականում սպիտակ ներկով ընդելուզված խեցանոթներ ու վանակատից պատրաստված նեռապաքներ: Հազվադեպ են մետաղե առարկաները (Гуммель Я., 1948, 3–164): Այս դամբարանները դամբանաթմբերով և թաղման խցերի ձևով ու դամ-

բանաբլրի տակ առկա գոհաբերված նյութերի համար առանձին արված խցերով ամբողջությամբ համապատասխանում են Լճաշենի ՄԲ վերջին և ՄԲ/ՈՒԲ անցումային փուլերին պատկանող դամբարաններին: Աղբբեջանի վերը նշված հնավայրերի նյութական մշակույթի և Լճաշենի նյութերի միջև, ի տարբերություն դամբարանների ձևերի, առկա են էական տարբերություններ: Եթե Ղազախի շրջանի նյութերը մերձենում են Հայաստանի ՄԲ վերջի և ՄԲ/ՈՒԲ անցումային շրջանի նյութերին, ապա Կիրովաբադի և Խանկարի շրջակայքի դամբարանների, դամբարանավորների նյութերը ավելի մոտ են Հյուսիսային Կովկասի՝ հատկապես Դադստանի նյութերին (Котович Г., 1982, рис. 7, Нечитайло А., 1991, 75, рис. 29) և ավելի սակավ հատկանիշներով են առնչվում Հայաստանի ու Վրաստանի համաժամանակյա նյութերին:

Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ Աղբբեջանի նշված շրջանների և Արցախի միջև գտնվող Դաշքեսանի շրջանում պեղված ՈՒԲ թե՛ կուրգանային և թե՛ առանձին կրոնիկներով սալարկղային դամբարանները ինչպես ձևերով, այնպես էլ ուղեկցող նյութերով ամբողջությամբ կրկնում են Սևանի ավազանի ու Լճաշենի նյութերը: Դրանք Խաչքուլադի (Кесаманлы Г., 1965, 32–41, Кесаманлы Г., 1976, 4675) և Ռուսերեփեփի ու Իլանիթեփեփի (Даниелян О., 1976, 76–92) հուշարձաններն են: Խաչքուլադի սալարկղերի որոշ մասի հյուսիսարևելյան պատերը, ինչպես Լճաշենում, ևս շարված են փոքր քարերով (գետաքարերով), որոնք շարվել են դրսի կողմից ննջեցյալի դին դնելուց հետո (Кесаманлы Г., 1965, 48):

Լճաշենի դամբարանադաշտի դամբարանների վերգետնյա նշանները գրեթե նույնն են ինչպես ՄԲ, այնպես էլ ՈՒԲ ժամանակաշրջաններում: Բացի այդ, այստեղ է կենտրոնացված ՄԲ, ՄԲ/ՈՒԲ անցման առաջին փուլին պատկանող դամբարանավորների մեծ մասը: Հետաքրքրական է, որ սրանց հաջորդած ժամանակաշրջանի վերնախավին՝ պատկանող դամբարանավորները գտնվում են Լճաշեն գյուղի կառուցապատված տարածքում՝ վերջիններից շուրջ 2 կմ արևելք: Լճաշենի երրորդ պեղավայրի դամբարանների մյուս տարբերությունն այն է, որ առաջին և երկրորդ պեղավայրերի դամբարանախցերը հուղարկավորությունից հետո հողով չեն լցվել, իսկ երրորդում առկա են նաև հողով լցվածներ: Մեր

պեղած, առայժմ սակավաթիվ Ք.ա. II հազ. երկրորդ քառորդին պատկանողները (թիվ 220–223) լցվել են հողով:

Նախորդ՝ ՄԲ ժամանակաշրջանի համեմատ անփոփոխ են մնում դամբարանների ծածկերի միաթոփչը և կեղծ թաղածածկ ու գերանածածկ ձևերը (Мнацаканян А., 1957, 146–153, Мартыросян А., 1964, 95–96): Եթե առաջինները հիմնականում բնորոշ են շարքային համայնականների դամբարաններին, ապա կեղծ թաղածածկը բնորոշ է ցեղային առաջնորդների մեծ դամբարանաբաններին: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ծածկի նշված ձևերը առկա են Հայաստանի ու Կենտրոնական Անդրկովկասի ՄԲ և ՈՒԲ դամբարանադաշտերում և մեկ անգամ ևս հավաստում են դրանց ծագումաբանական կապը:

Կեղծ թաղով և գերանածածկ ձևերը երբեմն հանդիպում են միատեղ: Կեղծ թաղով ծածկը հենված է եղել գերանակապի վրա:

Սևանի ավազանում, Լճաշենից բացի ուսումնասիրվող ժամանակաշրջաններին պատկանող դամբարաններ են պեղվել նաև Քանազեղ, Ներքին Գետաշեն, Նորատուս հնավայրերում: Քանազեղի սալարկղային դամբարանախցերն ամբողջությամբ կրկնում են Լճաշենի ՄԲ/ՈՒԲ անցումային և ՈՒԲ վաղ փուլին պատկանող միաթոփչ ծածկով և փոքր քարերով շարված մուտքով դամբարանախցերը: Հիշյալ հնավայրերը միմյանց կրկնում են նաև կրոնիկների դրսի կողմում, գոհաբերված նյութերի համար արված «արկղերով» (Արեշյան Գ., 1981, 2): Ինչպես տեսանք, Լճաշենում, բացի սալարկղային դամբարանախցերից, այդ ժամանակաշրջանին բնորոշ են նաև հիմնահողային և կիսահիմնահողային-կիսասալարկղային դամբարանները: Այդ առումով Լճաշենի դամբարանախցերին կրկնում են նաև Ներքին Գետաշենի միաթոփչ ծածկով հիմնահողային և սալարկղային դամբարանախցերը (Փիլիպոսյան Ա., 1991, 34): Հավանաբար միաթոփչ ծածկ են ունեցել նաև Նորատուսի Ք.ա. XIV–XII դդ. պատկանող քարարկղերը (Փիլիպոսյան Ա., 1991, 2930): Այլ է պատկերը նույն Ներքին Գետաշենում, որտեղ 1983 թ. պեղված փոքր դամբարանավորի տակ բացված կոլեկտիվ թաղումով երկխոց դամբարանի խցերից մեկը ծածկված է եղել յոթ սալերով, իսկ մյուսը դրանցից գուրկ է եղել (Хнжикян О., 1993, 107):

Խիստ միատարր ծածկ են ունեցել Քարաշամբում պեղված մի քանի հարյուրի հասնող

ՄԲ և ՈԻԲ հիմնահողային դամբարանները: Բոլորն էլ ունեցել են միաթռիչք ծածկ (Գևորգյան Ա., 1985, 1718, Հովհաննիսյան Վ., 1989, 14–15): Գեղարոտում սալարկղային մեծ դամբանախցերից մեկը ծածկված է եղել հսկա սալերով, իսկ հիմնահողային մեկ այլ մեծ դամբանասրահ ունեցել է տախտակե ծածկ (Մարտիրոսյան Ա., 1964, 89): Չնայած Կարմիր բերդի (Թագաքենդ) սալարկղային դամբանախցերի մանրամասների նկարագրության բացակայությանը, հայտնի է, որ շարքային համայնականներին պատկանող դամբանախցերը ծածկված են եղել հսկա սալերով (Մարտիրոսյան Ա., 1964, 83), որոնց վրա լցված են եղել ոչ մեծ քարաբեկորներ: Ըստ հրապարակվածի՝ գերաններով ու սալերով են ծածկված եղել Գոգարանում պեղված հինգ հիմնահողային դամբանախցերը (Բաղդամյան Ա., 1989, 23–24), սակայն պարզ չէ, դրանց քարե ծածկն է հենվել փայտե մասի վրա, թե մի մասը եղել է սալածածկ, իսկ մյուսները՝ գերանածածկ: Իրողությունն այն է, որ այստեղ գործ ունենք քարով և փայտով ծածկված ձևի հետ: Գոգարանից ոչ հեռու գտնվող Քուչակ I ամրոց-քնակատեղի դամբանադաշտում բացված ՈԻԲ վաղ փուլին պատկանող դամբարանների խցերը հիմնահողային են (Պետրոսյան Լ., 1993, 61–67), իսկ դրա հաջորդ ժամանակաշրջանին պատկանողները՝ կիսահիմնահողային կիսասալարկղային, ունեն Լճաշենի ձևի մուտքեր և ծածկված են իրար կողքի դրված սալերով (Պետրոսյան Լ., 1985, 21–22): Հետաքրքրական է, որ նրանց անցումային՝ հիմնահողայինից սալարկղային ձևին անցման ժամանակ պահպանվել է ծածկի նախորդ ժամանակաշրջանի ձևը: Թե՛ տարածքով և թե՛ ժամանակաշրջանով (Ք.ա. XV–XIV դդ.) վերջիններս մոտ են նաև Ապարանի ջրամբարի ափին 1986 թ. բացված իրար կողքի դրված սալաքարերով ծածկված դամբանախցերին, որոնց կրոմլեխների քարերի վրա փորագրելու եղանակով արված են հետաքրքիր պատկերներ: Հաջորդ՝ 1987 թ. ջրամբարի արևմտյան ափին պեղված հինգ դամբարաններից երկուսը հիմնահողային են և պատկանում են ՄԲ ժամանակաշրջանին, մյուսները՝ ՈԻԲ վաղ փուլին (Ք.ա. XV–XIV դդ.), որոնք պատկանել են սալարկղային տիպին (Մուրադյան Ֆ., 1989, 20–21) և ծածկված են սալերով: Ապարանի ջրամբարի ափին պեղվածները, ինչպես Քուչակ I դամբանադաշտի օրինակները, մեկ անգամ ևս ապացուցում են, որ վաղ

շրջանի հիմնահողային դամբարաններին ՈԻԲ հաջորդ փուլերում փոխարինում են սալարկղերը՝ պահպանելով հարթ սալածածկի ձևը:

Լոռի բերդում ՈԻԲ ժամանակաշրջանում հիմնականում պահպանվում է նախորդ փուլի՝ ՄԲ ժամանակաշրջանի դամբարանների կեղծ թաղով ծածկի ձևը, որոնք որոշ դեպքերում հենված են փայտե պոստերի վրա: Այսպես, Լոռի բերդի ՄԲ թիվ 1 դամբարանն ունեցել է քարարկղային խուց՝ կեղծ թաղի ծածկով, իսկ թիվ 2 ՈԻԲ դամբարանի հիմնահողային խցի վերին մասը քարաշար է եղել, որը հավանաբար իր վրա է կրել կողք կողքի դրված սալաքարերը, որը նույնպես ունեցել է թաղակապ ծածկ (Դևեժյան Ս., 1972, 267–268): Լոռի բերդում պեղված տվյալ ժամանակաշրջանին պատկանող դամբարանների մեծ մասի ծածկասալերի խաթարվածության պատճառով դժվար է նրանց իրական ձևի մասին դատել. թիվ 49, 52, 54-ի վրա պահպանվել էին մեկից ավելի սալաքարեր: Այս շարքում առանձնանում է թիվ 52-ը, որը նախապես ծածկվել է 8 պոստերի վրա հենված գերաններով, որի վրա խոշոր քարերով կառուցվել է կեղծ թաղակապ (Գաբրիելյան Ս., 1991, 43–44): Այդ տեսակետից ուշագրավ են Լոռի բերդի ՈԻԲ երկրորդ փուլին պատկանող թիվ 8 և 9 դամբարանները, որտեղ պահպանվում են գերանածածկ և կեղծ թաղակապի միատեղ օգտագործման նախորդ ձևերը, սակայն միևնույն ժամանակ փոխվում են դամբանախցերի հորինվածքները, երբ արդեն քարարկղերն ամբողջովին փոխարինվում են հիմնահողայիններով (Լեբեժյան Ս., 1981, 41–44):

Մեծամորում պեղված սալարկղային, քարարկղային և հիմնահողային դամբարաններից և ոչ մեկի վրա ծածկը չի պահպանվել (Khanzadian E., 1995): Պեղող հնագետի կարծիքով դրանք ծածկված են եղել գերանածածկի և կեղծ թաղի համադրությամբ: Մի փոքր այլ է պատկերը Վերին նավերում, որտեղ 1977–1978 թթ. պեղված ՈԻԲ դամբարաններից մեկն ունեցել է կեղծ թաղով ծածկ, իսկ երկուսը գերանածածկ են եղել (Սիմոնյան Հ., 1979, 7–8): 1989 թ. պեղումներով բացված համաժամանակյա մյուս դամբարանները ծածկված են եղել կողք կողքի դրված սալերով (Սիմոնյան Հ., 1991, 13–16):

Ք.ա. XV–XIV դդ. թվագրվող Շամիրամի մեծ դամբանաբլուրների դամբանախցերը ծածկված են եղել հսկայական սալաքարերով (Աբեյան Դ., 1983, 425–426): Բացառված չէ, որ այստեղ

գտնված փայտի մնացորդները ծածկի փայտե պուրների մնացորդներ են (Արեշյան Գ., 1985, 13–14): Օշականի թիվ 84 և 85 դամբանաբլուրների դամբանախցերն ունեցել են կեղծ թաղակապ ծածկ, իսկ մյուս դամբարանները ծածկված են եղել կողք կողքի դրված սալերով (Есаян С., Калантарян А., 1988, 90–91): Վերջիններիս եղանակով են ծածկված եղել նաև Օշականից ոչ հեռու գտնվող Սասունիկի դամբանադաշտում պեղված ՈՒԲ դամբանախցերը (պեղումները՝ Ն. Ենգիբարյանի, չիրատարակված կյոթեր):

Սասնաշենի Բ.ա. XIV–XIII դդ. թվագրվող հիմնահողային դամբարանները ևս ծածկված են եղել նախորդների ձևով (Ավետիսյան Պ., 1987, 2324): Նույնն են կրկնում նաև Թալինի Բ.ա. XV–XIV դդ. հիմնահողային թիվ 9 և 21 դամբարանների ծածկերը (Ավետիսյան Պ., Մուրադյան Ֆ., 1991, 26): Ցավոք, ոչ մի տեղեկություն չունենք Արարատյան դաշտի շարունակությունում՝ Նախիջևանի Կըզլու կալա ամրոցի մոտ պեղված ինչպես ՈՒԲ հիմնահողային և քարակղային, այնպես էլ Կարմիր վանքի ՄԲ քարակղերի ծածկի վերաբերյալ (Миррахим оглы С., 1985, 10–11): Ենթադրում ենք, որ դրանք ունեցել են ինչպես Արարատյան դաշտի վերը նշված հուշարձանների շարքային համայնականներին պատկանող, այնպես էլ Նախիջևանի Շախթախտի դամբանադաշտի համաժամանակյա քարակղերի միաթոփք ծածկի ձևը:

Եթե Շիրակի դաշտի Շիրակավան հնավայրում պեղված մեծ թվով ՈՒԲ բոլոր դամբարաններն ունեցել են միաթոփք ծածկ (Թորոսյան Ռ. և այլք, 1979, 10–12), ապա Քերթի հնավայրում համանման ծածկով դամբանախցերից բացի առկա են նաև կեղծ թաղի և պուրների վրա հենված ձևերը (Петросян Л., 1989, 55–57): Շիրակի դաշտում ՈՒԲ հիմնահողային դամբարաններ են պեղվել Հոռոմում, որոնք նույնպես ծածկված են եղել կողք կողքի դրված սալերով, իսկ անցումային փուլին պատկանող միակ դամբանախուցը եղել է սալարկղային:

Ինչպես վերը հիշատակեցինք, Հայաստանի այլ շրջաններից ՈՒԲ դամբարաններ են պեղվել Հյուսիսարևելյան Հայաստանի՝ Խուրջին հողերի և Ղմշուտի հուշարձաններում (Есаян С., 1976, 108 և 113): Երկու դեպքում էլ սալարկղային դամբանախցերը ծածկված են եղել միաթոփք, կողք

կողքի դրված սալերով: Վրաստանի Սամթալ-րո հնավայրի դամբանադաշտի ՈՒԲ դամբանախցերի վերին մասերը խիստ խաթարված են եղել: Ըստ ուսումնասիրողների, դրանք հավանաբար ունեցել են փայտեղով կամ փայտե գերաններով ծածկ, որոնց վրա հող և գլաքար է լցվել (Чубинишвили Т., 1952, 54–61, т. XLVI, Чубинишвили Т. 1957): Հար և նման ծածկ են ունեցել Սցխերի Բ.ա. XV–XIII դդ. պատկանող դամբարանները (Садрадзе Г., 1991, 19): Այլ է պատկերը Մադնիսդալայում: Այստեղ ինչպես հիմնահողային, այնպես էլ սալարկղային դամբանախցերը ծածկված են եղել կրաքարե հարթ սալերով (Тупишвили Н., 1972, 167–169): Ցավոք, մասնագիտական գրականության մեջ բացակայում են Թոռեիի ՄԲ/ՈՒԲ անցումային և ՈՒԲ վաղ փուլերին պատկանող շարքային դամբանախցերի ծածկի մասին տվյալները: Միայն ասված է, որ այդտեղ պեղված երկու մեծ դամբանաարանները ունեցել են փայտե կառուցվածքով հարթ ծածկ (Тбилиси I, 1978, 18): Կ. Պիցսելաուրին, խոսելով Արևելյան Վրաստանի տվյալ ժամանակաշրջանի հիմնահողային դամբանախցերի ծածկերի մասին, գրում է, որ դրանց որոշ մասը ծածկված է եղել ոչ թե գերաններով, այլ սալաքարերով (Пицхелаури К., 1979, 25):

Ուշագրավ են Խանլարի արևմտյան կողմում պեղված մեծ թվով համաժամանակյա դամբարանների ձևերը և ծածկի տեսակները: Ըստ ուսումնասիրողի, դամբարանների մաքրման ժամանակ այն տպավորությունն է եղել, որ դամբանախցերն ասես փակվել են քարերով և կավացեղով, կամ դամբանախուց է ընկել նրա վրա կառուցված հասարակ կեղծ թաղե ծածկը (Гуммель Я., 1940, 7):

Այստեղ պեղված մեծ քանակությամբ հիմնահողային դամբարանները ուսումնասիրողը դասակարգել է ըստ տոհմական, ընտանեկան և անհատական թաղումների (Гуммель Я., 1940, 77): Անմշակ սալաքարերով են ծածկված Խաչբուլաղի ինչպես կուրգանային դամբանների սալարկղային (Кесаманлы Г., 1976, 4675), այնպես էլ առանձին հիմնահողային դամբանախցերը (Кесаманлы Г., 1965, 32–41): Ռուսերենիեմիում պեղված երկու Բ.ա. XV–XIV դդ. թվագրվող իջեցուկ դամբանախցերը գուրկ են եղել ծածկասալերից (Даниелян О., 1976, 76–92):

Հայաստանի տվյալ ժամանակաշրջանի շարքային համայնականներին պատկանող դամբա-

* Ըստ Ռ. Բադալյանի՝ քանավոր հայտարարության:

նախցերին հիմնականում բնորոշ է կողք կողքի դրված սալաքարերով ծածկի ձևը: Վերնախավի դամբանասարահներն ունեցել են կեղծ թաղի տակ փայտե հիմնածածկ, հարթ սալածածկի տակ հարթ գերանակապ, ինչպես նաև նշված կոմբինացիաների առանձին ձևեր: Նույնը չենք կարող ասել Վրաստանի մասին: Այստեղ, ինչպես տեսանք, առկա են հիմնականում երկու ձևի ծածկեր՝ սալաքարերով և փայտե կամ գերանածածկ, վերջինիս գերակշռությամբ: Լճաշենի և ընդհանրապես Սևանի ավազանի նշված ժամանակաշրջանի դամբարանները կառուցվածքով և ծածկի ձևերով առավել մոտ են Ադրբեջանի վերը նշված հուշարձաններին (Կիրովաբադ, Խանլար, Խաչբուլախ, Ռուսեթեփետի և այլն):

Բացի թաղման կառույցներից մեծ կարևորություն են ներկայացնում թաղման ծիսակարգի դրսևորումները: Լճաշենի դամբանադաշտում ՌԻԲ թաղումները հիմնականում անհատական են, ննջեցյալները դամբարան են դրվել խիստ կծկված վերջույթներով, աջ կամ ձախ կողքի: Նրանց կմախքների ուղղվածությունը համապատասխանում է դամբանախցերի աշխարհագրական կողմնորոշմանը (մեծ մասամբ հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք ուղղվածության): Պեղվել են նաև արևելք-արևմուտք և հյուսիս-հարավ կողմնորոշում ունեցող դամբարաններ: Այստեղ ևս թաղումները կատարվել են դամբանախցերի երկայնական առանցքին համապատասխան:

Պեղված դամբարաններում կատարվել են ինչպես մեծահասակների, այնպես էլ երեխաների՝ տղամարդու ու երեխայի, կնոջ ու երեխայի, երկու կանանց, տղամարդու ու կնոջ համատեղ թաղումներ:

Դամբարանների ուսումնասիրությունները հնարավորություն են ընձեռում հստակ պատկերացում կազմելու տվյալ ժամանակաշրջանի ընտանիքի կառուցվածքի և թաղման ծիսակարգում տեղ գտած հետաքրքիր դրսևորումների մասին: Այն վերաբերում է երկու կանանց (1), ամուսինների (2), ծնողների և երեխաների միասին թաղմանը՝ մայր ու երեխա (3): Տակավին դժվար է դատել դրանց բնական մահվան կամ սոցիալոգիական գոհաբերության մասին: Ակնհայտաբար երեխաների ու ծնողների, ինչպես նաև միասեռ անհատների թաղումներում գործ ունենք նաև պարտադրված գոհաբերության հետ:

Հարկ է նշել, որ չնայած առկա որոշ շեղումներին, բավականին որոշակի է, որ տղամարդկանց դիակները դրված են աջ, կանանցը՝ ձախ կողքի վրա, կծկված: Բացառություն են կազմում անհամեմատ սակավ թվով՝ մեջքի վրա (9), բերանքսիվայր (10), նստած (5), դիամասնատված կամ կրկնակի թաղումները: Հետաքրքիր են երեխաների և ծնողների համատեղ թաղումները. երեխաները գտնվում էին մեծահասակների ոտքերի տակ, թիկունքում, գլխավերևում և կրծքի վրա՝ ինչպես պառկած ու կծկված, այնպես էլ նստած (հիմնականում գլխավերևում) փիռակում:

Լճաշենում ուսումնասիրված 223 դամբարաններից միայն յոթում չկան թաղումներ՝ կմախք չկա: Այդպիսիք սովորաբար անվանվում են դիակիզումներ կամ հուշադամբարաններ: Մենք հեռու ենք այն հետևությունից, որ մեր ուսումնասիրած դամբանախցերում դիակիզում է կատարվել, քանզի նշված դամբարաններում դրա բնութագրող հատկանիշները բացակայում էին: Բացառված չէ, որ այն կատարվել է այլ վայրում, կամ էլ գործ ունենք մեզ անհայտ իրողության հետ:

Անդրադառնալով դիամասնատումով թաղման եղանակին, անհրաժեշտ է ընդհանրապես տարբերակել դիակի մասնատումը, երբ հիմնականում առանձնացնում էին գանգը, ստորին ծնոտը և իհարկե մարմնի որոշակի մասը: Ուսումնասիրողների կողմից նման բազմաթիվ փաստեր են արձանագրվել Հարավային Կովկասի ՌԻԲ տարբեր հուշարձաններում, որոնք մասնագիտական խորը և բազմակողմանի ուսումնասիրության են ենթարկվել (Թումանյան Գ., 1997, 2007): Տվյալ պարագայում մեր խնդիրն է աղբյուրագիտական նյութը հնարավորինս ամբողջական ներկայացնել:

Լճաշենի դամբանադաշտին բնորոշ են 1,20–1,50×0,60–0,70մ չափերի փայտակերտ պատգարակների վրա կատարված թաղումները: Պատգարակների հատակն ըստ ամենայնի եղել է կաշվե կամ այլ նյութերից պատրաստված փոկերով: Այդ են վկայում վերջիններիս ստորին մասերի վրա արված երկարով անցքերը: Ինչպես տարեցների, այնպես էլ երեխաների թաղումները կատարվել են պատգարակների վրա:

* Տե՛ս դամբարանների նկարագրություններն ու չափագրությունները:

Լճաշենի դամբանադաշտի թաղման ծիսական արարողությունների ժամանակ դամբանախցերի հատակը ծածկել են դեղնավուն կավափայլով կամ սև բնահողով: Որոշ դամբանախցերում լցված նմանատիպ հողով ծածկվել են ուղեկցող նյութերը և հանգուցյալներին: Երբեմն դրանք փոխված են եղել դամբանախցի հատակին, սակայն անհնայտ է բերովի, տարբեր գույնի հողով դիակը ծածկելու հանգամանքը: Չի բացառվում, որ հայ ժողովրդի անեծքներում հանդիպող «գլուխը սև հողը դնեմ» նգովքը սկզբնավորվել է դեռևս բրոնզի դարաշրջանի վաղ փուլերում:

Քաջի տարբեր գույնի հող լցնելուց, Լճաշենի ՈՒԲ դամբարաններում հայտնի են նաև սակավաթիվ տարբեր իրերով ծածկված հատակով դամբանախցերը: Այսպես, թիվ 190 դամբարանի խցի հատակը պատված էր բարակ տախտակներով, թիվ 191-ում փոխված էին բարակ ճյուղեր, իսկ թիվ 192-ի դամբանախցի հատակին խսիր կար: Այս իրողությունն առկա է ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ ողջ Հարավային Կովկասի հուշարձաններում: Թաղման եղանակի ուշագրավ դրսևորում է նաև թիվ 193 դամբարանում ննջեցյալի գանգի տակ դրված քարը: Նմանօրինակ փաստեր են արձանագրվել նաև այլ հուշարձաններում:

Հայաստանի և Հարավային Կովկասի համար ընդհանուր իրողություն է նաև դամբանախցերի հատակին, ննջեցյալների, գոհաբերված իրերի և կենդանիների վրա օխրա շաղ տալը, որն առկա է նաև Լճաշենի դամբարաններում:

Թաղման ծիսակարգի կարևոր դրսևորումներից են կենդանիների գոհաբերությունները (ամբողջական, մասնատված): Լճաշենի խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի դամբարաններում պատկերը հետևյալն է. 1. մեծ թիվ են կազմում մանր եղջերավոր, հիմնականում մատղաշ կենդանիների գոհաբերությունները, 2. հիմնականում մատղաշ, նաև խոշոր եղջերավոր կենդանիները՝ ընտանի ցուլ, կով (հիմնականում կողոսկրներ), 3. սակավ քանակությամբ գոհաբերված են նաև ձի, խոզ, շուն, թռչուն, գիշատիչներ: Եթե խոշոր եղջերավոր կենդանիների մարմնի մասերը հիմնականում հայտնաբերվել են դամբանախցերի հատակին, սակավաթիվ՝ խե-

ցանդանիների մեջ, ապա մանր եղջերավորներինը գտնվել են փոքր-ինչ այլ համամասնությամբ: Կենդանիներից անհամեմատ շատ են գոհաբերվել մանր եղջերավորները: Զոհաբերման հիմնական ձևերն են՝ գանգերը, ստորին ծնոտները, ամբողջական մարմինը և մարմնի առանձին մասերը: Ի տարբերություն խոշոր եղջերավոր կենդանիների, մանրերի ոսկորներն ավելի մեծ քանակությամբ հայտնաբերվել են խեցանոթների մեջ: Մյուս տարբերությունը խոշորների համեմատ այն է, որ այստեղ հնարավոր չէ առանձնացնել մարմնի որոշակի մասերի գերակայությունը: Այս դեպքում գոհաբերվել են հավասարապես բոլոր մասերը: Լճաշենի դամբանադաշտում պեղվել են նաև երկու հուշադամբարաններ: Դրանցից թիվ 56-ում ոչինչ չհայտնաբերվեց, թիվ 101-ում գտնվեցին միայն մանր և խոշոր եղջերավոր կենդանիների առանձին ոսկորներ:

Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Լճաշենի դամբանադաշտի երրորդ պեղավայրի ՄԲ/ՈՒԲ անցումային շրջանի թիվ 221 և 222 դամբանաբլուրներում դիտված ուղեկցող նյութերի գոհաբերման ձևերը: Ի տարբերություն մյուս բոլոր հիմնական դամբանախցերում կատարված գոհաբերության՝ խնդրո առարկա դամբանաբլուրներում պատկերն այլ է: Դրանցում կառուցված է երկու խուց. հիմնականում թաղված է ննջեցյալը՝ գանգին հենած մեկ-երկու խեցանոթ: Երկրորդ խուցը՝ թիվ 221-ը, գտնվում է դամբանաբլրի տակ բացված կրոմլեխի ներսում, հիմնական դամբանախցի հյուսիսային կողմում: Թիվ 222-ում երկրորդ խուցը նույնպես գտնվում էր հիմնական խցի հյուսիսային կողմում, ոչ թե կրոմլեխի ներսում, այլ նրանից դուրս՝ կրոմլեխի պատին հարող մասում: Այս խցերում դրված էին խեցանոթներ և գոհաբերված մանր ու խոշոր եղջերավոր կենդանիների տարբեր մասերի ոսկորներ: Թաղման եղանակի հար և նման դրսևորում է նկատվում նաև Քանազեղի և Շամիրամի համաժամանակյա դամբարաններում: Քանազեղում «արկղը» բացվել է կրոմլեխի արևելյան (Արեշյան Գ., 1981, 2-4), իսկ Շամիրամում (Արեշյան Գ., 1977, 14), ինչպես Լճաշենում, հյուսիսային կողմում: Արևելյան կողմում է գտնվել նաև Ն. Գետաշենի թիվ 9 դամբանաբլրի «արկղը»: Եթե թաղման ծիսակարգի նույն դրսևորումն ունեն Վերին նավերում (Սիմոնյան Հ., 1977, 15) ու Սիսիանում (Խնկիկյան Օ., 1990, 96) դիտվածները, ապա թաղման գույքի

* Կենդանաբանական նյութերի անալիզները կատարել են ՀՀ ԳԱԱ կենսաբանության ինստիտուտի աշխատակիցներ Մ. Մեժդույանը և Ն. Մանասերյանը:

տեղադրման առումով բոլորովին հակառակ պատկերն է: Երկու դեպքում էլ մեկական անոթները դրված են եղել ոչ թե ննջեցյալի մոտ, այլ առանձին կառուցված խցերում: Այդ առումով հիշարժան են Խապարի և Կիրովաբադի դամբանադաշտերում պեղված դամբանաբլուրները: Սրանց տակ բացված թե՛ հիմնական և թե՛ ծխական փոսեր անվանված խցերի պարունակությունը ամբողջությամբ համապատասխանում են Լճաշենի թիվ 221 և 222 դամբանաբլուրներին: Տարբերությունն այն է, որ այստեղ խցերը հիմնահողային են: Հար և նման դամբանախցեր են բացվել Մադնիսճալայում պեղված երկու դամբանաբլուրներում, որտեղ միայն հիմնական դամբանախցերն են հիմնահողային, մյուսները քարարկղային են (Тупишвили Н., 1972, 169): Լճաշենի շարքային համայնականներին և ոչ շատ ընչազուրկ խավերին պատկանող դամբաններից բացի ուսումնասիրվել են նաև հասարակության խորը շերտավորման արգասիք, վերնախավին պատկանող զգալի թվով դամբանաբլուրներ, որոնք որոշակիորեն տարբերվում են ոչ միայն մասշտաբային կառուցվածքով, այլև թաղման ծիսակարգի բազմազանությամբ ու ճոխությամբ (Мнацаканян А., 1957, 146–153):

Ուշագրավ է երկրորդ պեղավայրում ուսումնասիրված համաժամանակյա երկու՝ թիվ 4 և 135 դամբանաբլուրների թաղման ծիսակարգը: Թիվ 4 քարարկղային դամբանասարսիի հարավային ճակատի մոտ, հատակից շուրջ մեկ մետր բարձր, խառը վիճակում բացվել է երեք մարդու՝ ակներևաբար ուղեկցողների կմախք: Դամբանախցի կենտրոնում՝ հատակին, աջ կողքի վրա պառկած գտնվել է մեկ այլ մարդու կմախք: Այստեղ շքեղ խեցանոթներից բացի, որոնց շարքում կան նաև ծիսական անոթներ, այլ իրեր չեն հայտնաբերվել: Ինչպես դամբանաբլրի թաղման արահի կառուցվածքով, այնպես էլ թաղման եղանակով ու ուղեկցող նյութերով առավել ուշագրավ է թիվ 135-ը: Տվյալ դեպքում մեզ հետաքրքրող թաղման ծիսակարգի կարևոր փաստ է այստեղ բացված երկանիվ սայլը, որի թափքին՝ աջ կողքի վրա, պատկեցված է եղել մեկ մարդ: Բացակա լծի տեղում, առեղների երկու կողմերում, բացվել է երկուական մարդու կմախք: Այս դամբարանում չեն գտնվել խոշոր եղջերավոր կենդանիների ոսկորներ: Հայտնաբերված բոլոր խեցանոթները շքեղ ընդելուզված են (Մնացականյան Հ., 1965, 102–103): Նշված

դամբանաբլուրների կարևորությունն այն է, որ տվյալ ժամանակաշրջանին պատկանող մեր պեղած դամբարանների շարքում նման օրինակներ չկան: Այդպիսիք շատ կարևոր են ոչ միայն թաղման ծիսակարգի մասին մեր իմացություններն ամբողջացնելու, այլև հասարակության շերտավորումը բացահայտելու համար:

Հայաստանի ՄԲ/ՈՒԲ անցումային և ՈՒԲ դամբարանները ներկայացնելիս չափազանց սուղ են կամ էլ ուսումնասիրողների կողմից ուշադրության չեն արժանացել թաղման տեսակի և եղանակի մի շարք մանրամասներ: Այդ առումով կարևոր են Հայաստանի և Հարավային Կովկասի համեմատաբար բազմակողմանի ներկայացված հուշարձանները՝ մասնավորապես Արթիկի դամբանադաշտը, որտեղ պեղվել և ուսումնասիրվել են 640 կատակոմբային թաղումներ, որոնցում դրսևորված են ՈՒԲ ժամանակաշրջանի թաղման ծիսակարգի արտահայտման ձևերը, որպիսիք առկա են նաև Լճաշենում: Այս հուշարձանների թաղումների համեմատությամբ հնարավոր է դառնում դիտարկել առկա տարբերությունները: Ինչպես Լճաշենում, այնպես էլ Արթիկում թաղումները հիմնականում անհատական են, կան նաև զույգերի և երեխաների թաղումներ: Ի տարբերություն Լճաշենի թաղումների բավականին հստակ կողմնորոշման՝ հյուսիս-արևելք հարավ-արևմուտք, Արթիկում, ըստ Տ. Խաչատրյանի, դրանց դիրքը բավական կամայական է: Թաղումները հիմնականում միանման են՝ կծկված աջ կամ ձախ կողքի վրա: Որպես կանոն Արթիկում դամբանախցերի հատակին սևահող է փոխված եղել, որը Լճաշենում զանգվածային բնույթ չի կրում: Սևահողից բացի Լճաշենում փոխվել է նաև տարբեր երանգի կավահող: Եթե Արթիկում սևահողի տակ հաճախ նկատվել են գործվածքի և փայտի հետքեր, ապա Լճաշենում դրանք ևս սակավաթիվ են: Արթիկում մեծ թիվ են կազմում առանց զանգերի թաղումները (Хачатрян Т., 1975, 138–139), որոնք բնորոշ չեն Լճաշենին: Այստեղ զանգերի թաղումներ մեզ հայտնի են միայն թիվ 1 և 2 դամբանաբլուրներից (Мнацаканян А., 1957, 148–151):

Հանգուցյալների աճյունները դամբարան տեղափոխելու մեջ ընդհանրությունները մեծ են: Ինչպես վերը տեսանք, Լճաշենում զգալի են պատգարակով թաղումները, որը բնորոշ է նաև Արթիկին: Սակայն ուսումնասիրողի կողմից նշված առաջին և երկրորդ խմբի դամբարաններ-

րում դիտված, այսպես կոչված փայտե իրերի (կոնստրուկցիաների) նկարագրությունը (Хачатрян Т., 1975, 139) ամբողջությամբ համընկնում է ԼՃաշենի և, ինչպես փոքր-ինչ հետո կոտանենք, Հայաստանի և Հարավային Կովկասի այլ հուշարձաններից հայտնի պատգարակների ձևին: Մեր համոզմամբ, դրանք նույնպես պատգարակների մասեր են կամ հատակին դրված տախտակների մնացորդներ:

Թաղման արարողությունների ուսումնասիրության խնդրում կարևոր է նաև իրերի տեղադրությունը: ԼՃաշենի շարքային համայնականներին պատկանող դամբանախցերում դրանք հիմնականում 2–45 խեցանոթներ և խեցեգործական արտադրանքի այլ նմուշներ են, որոնք, որպես կանոն, սփռված են ննջեցյալների շուրջը: Ընդ որում, եթե թաղումը կատարված է պատգարակի վրա, ապա դրանք հիմնականում դասավորված են դրա վրա՝ չորս կողմերում: Մետաղե իրերը և պեղմանքի առարկաներն անհամեմատ սակավ են և, ի տարբերություն Արթիկի, որտեղ գեները դրված են եղել ձեռքերի մոտ, իսկ զարդերը՝ կմախքի ամբողջ երկայնքով (Хачатрян Т., 1975, 139–141), ԼՃաշենում գեները գտնվում էին մոտ են, մատանիները՝ մատներից, ապարանջանները՝ թևերին, ուլունքները՝ կրծքին: Այլ է ԼՃաշենի ավագանու պատկանողների թաղման արարողության համակարգը, որը Արթիկում բացակայում է:

Ուշագրավ է նաև այս երկու համադրելի հուշարձաններում նկատվող թաղման արարողության մեկ այլ դրսևորում՝ կենդանիների զոհաբերումը: Երկու դեպքում էլ գործ ունենք մանր ու խոշոր եղջերավոր և այլ կենդանիների զոհաբերության հետ, սակայն եթե Արթիկում դրանք շատ քիչ են առաջին խմբի դամբարաններում և շատ՝ երկրորդ ու երրորդ խմբերում (Хачатрян Т., 1975, 149), ապա ԼՃաշենում դրանք լայնորեն կիրառվել են ի սկզբանե՝ Ք.ա. XVI–XV դդ. դեռևս ՄԲ դարաշրջանում: Եթե մանր և խոշոր եղջերավոր կենդանիների զոհաբերության տարբեր ձևերը (գանգ, ծնոտ, վերջավորություն, ամբողջական և այլն) գրեթե ընդհանուր են այս երկու դամբանադաշտերի համար, նույնը չէ այլ կենդանիների զոհաբերության դեպքում: Հայտնի է, որ Արթիկի ՈԻԲ դամբարաններից միայն թիվ 100-ում է գտնվել շան գանգ (Хачатрян Т., 1975, 141), մինչդեռ ԼՃաշենում միայն մեր պեղումներով առկա են շուն, խոզ, թռչուն և այլն,

այն դեպքում, երբ Արթիկի համաժամանակյա դամբարաններում դրանք մոտ երեք անգամ շատ են (Хачатрян Т., 1979) քան ԼՃաշենի վերը նշվածները: Զոհաբերության ծիսակարգի մեջ առկա է մեկ այլ տարբերություն ևս: Արթիկում կենդանիների ոսկորները հիմնականում գտնվել են ննջեցյալների գանգերի մոտ դրված խեցանոթներում (Хачатрян Т., 1975, 141): Թեև ԼՃաշենում խեցանոթների մեջ կենդանիների ոսկորներ են հայտնաբերվել, այդուհանդերձ առավել մեծ թիվ են կազմում դամբանախցերի տարբեր մասերում գետեղվածները: ԼՃաշենում ամանների մեջ մեծ մասամբ դրված էին մանր եղջերավոր (ոչխար, այծ) կենդանիների գանգեր: Բացի այդ, այստեղ զգալի թիվ են կազմում նաև նշված կենդանիների ամբողջական կմախքները, որպիսիք առկա են եղել նաև Արթիկում (Хачатрян Т., 1975, 142): Վերը նշվածից հանգում ենք այն հետևության, որ այս երկու դամբանադաշտերի ՈԻԲ թաղման արարողությունների մեջ, չնայած մեծ ընդհանրություններին, այնուամենայնիվ առկա են որոշակի տարբերություններ: Բացի վերը նշվածներից, այցի են գարնում Արթիկի 60 հուշարձանները (Хачатрян Т., 1975, 144), որպիսիք գրեթե բացակայում են մեր պեղած 223 դամբարաններում: Ավելին, ենթադրվում է, որ անհայտ կորածներ՝ լճում խեղդված և չհայտնաբերվածներ, անկասկած եղել են:

ԼՃաշենի և Արթիկի դամբանադաշտերի ամենաէական տարբերությունը հատկանշվում է ԼՃաշենին այնքան հատուկ՝ հասարակության վերնախավին պատկանող սայլերով ուղեկցող հարուստ նյութերով, Արթիկում՝ կենդանիների ու մարդու զոհաբերություններով թաղումների բացակայությամբ: Ինչո՞ւ բացատրել ժամանակի առումով այդքան մոտ, հսկայական թվով պեղված դամբարանների շարքում դրանց բացակայությունը: Բացառված չէ, որ այդպիսի թաղումները զբաղեցրել են դամբանադաշտի անձեռնմխելի մնացած հատվածը կամ էլ տվյալ համայնքին առանձնահատուկ իրողություն են:

Պարզ է դառնում, որ բացի թաղման տեսակների որոշ ընդհանրություններից, նշված հուշարձաններում կան նաև որոշակի տարբերություններ: Նման տարբերություններ կան նաև նյութական մշակույթում, որն ակներևաբար պետք է բացատրել ժամանակային տարբերությամբ:

Շիրակավանի թիվ 1 դամբանադաշտում պեղվել է տվյալ ժամանակաշրջանին պատկանող

55 դամբարան: Այստեղ ևս թաղման հիմնական եղանակը դիաթաղումն է, որը կատարվել է կծկված՝ աջ կամ ձախ կողքի վրա, թեև աննշան թվով նաև կրկնակի թաղումներ կան (թիվ 24) և առանց կմախքի (թիվ 47) դամբարաններ (Թորոսյան Ռ. և այլք, 2002, 30–40): Զոհաբերված կենդանիները ևս հիմնականում նույնն են՝ խոշոր և մանր եղջերավոր կենդանիներ:

Ի տարբերություն Արթիկի կատակոմբների, Շիրակավանի ունևոր դասի դամբարանները գտնվում են դամբանադաշտի առանձնացված տարածքում և ներքին դասավորությամբ ու թաղման ծիսակարգով առավել մեծ ընդհանրություններ են դրսևորում Լճաշենի հետ: Վերջինս առավելագույնս դրսևորված էր Շիրակավանի վերը նշված թիվ 44 դամբարանում: Ննջեցյալը դրված էր թափքին, աջ կողքի վրա, կծկված: Նրա մոտ գտնվեցին կաշվե գոտի, դաշույն, դանակ-քերիչ և բրոնզե թիթեղապատ աղեղ: Երկնյուղ առեղի արանքում բացվեցին երկու երեխայի կմախք և երկու ձիու կմախքի մնացորդներ, որոնց մոտ դրված էին երկու սանձ ու կոճակ-գարդեր: Առեղի առջևի մասից գտնվեցին բրոնզե գուրգ և կապարճ: Առեղի ծայրին դրված էր բրոնզե հարթ տապար հիշեցնող իր՝ դրոշ:

Թաղման եղանակի և տեսակի առումով որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում թիվ 77 դամբարանը: Այստեղ բացվեց երկու մեծահասակի և մեկ երեխայի կմախք: Ձախ կողքի վրա գտնվող տարեցի կրծքամասը և կոնքը զարդարված էին տարբեր տեսակի, այդ թվում և ոսկուց տարատեսակ ուլունքներով: Երեխայի կմախքը բացվեց վերջինիս թիկունքում: Սրանց մոտ դրված էին խեցանոթներ և քարայծի բրոնզե չորս արձան (Թորոսյան Ռ. և այլք, 2002, 37): Այս, ինչպես նաև Լճաշենի նման թաղումներով դամբարաններն ըստ ամենայնի միաժամանակյա արարողությամբ կատարված ընտանեկան թաղումներ են:

Շիրակի միկրոշրջանի Բեթի հնավայրում ՈՒԲ մեկ տասնյակից ավելի դամբարաններ են պեղվել: Ինչպես Շիրակավանում, այստեղի դամբարաններում ևս թաղման ծիսակարգը նման է Լճաշենի ինչպես շարքային համայնականներին, այնպես էլ վերնախավին պատկանող դամբարաններին: Այստեղ թաղման հիմնական եղանակը նույնպես դիաթաղումներն են՝ աջ կամ ձախ կողքի վրա կծկված (թիվ 31 թաղումը կատարվել էր նստած): Քեթիի դամ-

բանադաշտում զոհաբերված կենդանիները համեմատաբար սակավ են՝ թիվ 29 դամբարանում հայտնաբերվել են եղջերվի, իսկ թիվ 30-ում՝ աղվեսի և խայտաքիսի ոսկորներ: Առավել հետաքրքիր է թիվ 21 դամբարանը, որտեղ թաղումը կատարվել էր երկանիվ սայլի թափքի վրա՝ խսիրի մեջ փաթաթած, վրան օխրա շաղ տված: Սայլի դիմաց ձի էր թաղված՝ մտրուկի հետ միասին: Այստեղ գտնվել են նաև մանր եղջերավոր կենդանու ոսկորներ և վանակատի ցլեպներ (Петросян Л., 1989, 55–57):

Դամբարանների ձևերով, թաղման տեսակներով ու եղանակներով Լճաշենի դամբաններին հար և նման են Քուչակ I դամբանադաշտում պեղված ՈՒԲ դամբանները: Այստեղ փաստագրված են Լճաշենի դամբաններում հայտնի թաղման բոլոր տեսակները՝ կծկված աջ կամ ձախ կողքի, որը հիմնականն է, այնուհետև կծկված ձեռքերը իրանին զուգահեռ, բերանքսիվայր, մասնատված, ձեռքերը կրծքին, նստած, ձեռքերն արմունկներից ծալած՝ դեմքի դիմաց, և երեխաների թաղումներ: Երբեմն հանդիպում են նաև առանց կմախքի դամբարաններ: Նշվածը դիտվել է շարքային թաղումներում: Բացի այդ, չնայած դամբանախցի փոքր չափերին՝ 1,40×1,00×1,00մ, թաղման ծիսակարգով և պարունակած նյութերով Լճաշենից ու այլ վայրերից հայտնի առաջնորդներին պատկանող դամբաններին նման է Քուչակի թիվ 31 դամբարանը: Այստեղ դամբանախցի հատակում փորված ոչ խորը «գաղտնարանում» հայտնաբերվեց երկու ձիու գանգ, որի մոտ դրված էին երկու սանձ, գուրգ, դաշույն, նիզակի ծայր, փայտի ոչ մեծ բեկոր և թռչունների հրաշակերտ արձանախումբ: Փայտը հավանաբար խորհրդանշել է սայլ կամ մարտակառք: Վերջինիս վրա էլ դրվել է արձանախումբը՝ դրոշը: Դամբանախցի կենտրոնական մասում փաստվեցին շատ վատ պահպանված գանգոսկրի բեկորներ և մի քանի ատամներ (պեղ. Լ. Պետրոսյանի, չիրատարակված նյութեր): Ակներևաբար այստեղ գործ ունենք դիամանտաված կամ միայն գանգի թաղման տեսակի հետ: Հարկ է նշել, որ Քուչակի ՈՒԲ դամբանների գերակշռող մասը պատկանում է տվյալ ժամանակաշրջանի երկրորդ փուլին: Այս դամբաններում ևս զոհաբերվել են ոչ մեծ թվով մանր և խոշոր եղջերավոր կենդանիներ:

Համանման իրողություններ են արձանագրվել նաև Քուչակ I հուշարձանից 2–3 կմ հեռավորության վրա գտնվող Ապարանի ջրամբարի

ափին պեղված Ք.ա. XV–XIV դդ. դամբարաններում: Թիվ 1 դամբարանի տարբեր չափերի սև գույնի տուֆակտորներով կառուցված ծածկալին կերտվածքի տակ բացվել են երկու ձիու գանգ և վերջույթների ոսկորներ, որոնց վրա լցված է եղել կարմրավուն տուֆի բեկորներով խառը սևահող: Ինչպես այս, այնպես էլ մյուս երկու դամբարանների կյումելիս և մեկ դամբարանի ծածկասալի քարերի վրա նշաններ են փորված: Այս դամբարաններում հայտնաբերվել են մանր ու խոշոր եղջերավոր կենդանիների ոսկորներ (տե՛ս 1986 թ. հաշվետվությունը, Մուրադյան Ֆ., 1989, 20–21): Թիվ 7 և 9 դամբարաններում արձանագրվել են փափուկ հյուսվածքներից անջատված թաղումներ: Թիվ 11-ում մարդու կմախքի մնացորդներ չեն հայտնաբերվել, թիվ 8-ում բացակայել են կմախքի թիակոսկրից մինչև կոնքոսկրը ձգվող մասերը: Վերջինում գտնվել են կովի, մյուսներում՝ մանր և խոշոր եղջերավորների ոսկորներ (տե՛ս Ֆ. Մուրադյանի հաշվետվությունը):

Հայաստանում ամենից ավելի դամբարաններ են պեղվել Քարաշամրի դամբարանաշտում: Միայն Է. Խանզադյանի կողմից հետազոտված 510 դամբարանների կեսից ավելին եղել է թալանված, մյուսներում կմախքների վատ պահպանվածության պատճառով դժվար է դրանց մասին հստակ պատկերացում կազմել: Համեմատաբար բարվոք վիճակում գտնված դամբարաններում մարդու կմախքները բացվել են աջ կամ ձախ կողքի պառկած, կծկված: Դամբարաններում առկա են եղել նաև որոշ քանակությամբ մանր և խոշոր եղջերավոր կենդանու ոսկորներ (ըստ Է. Խանզադյանի բանավոր հայտարարության): Համանման իրավիճակ է փաստագրված նաև մեկ այլ դեպքում: Այստեղ պեղված 300 դամբարաններում նույնպես մեծ մասամբ ննջեցյալների կմախքներ չկան:

Պահպանվածներում ննջեցյալները պառկեցված են եղել աջ կամ ձախ կողքի վրա, կծկված (Գևորգյան Ա., 1985, 17): Նշվածներից բացի այստեղ պեղված հինգ այլ ՈՒԲ դամբարաններում արձանագրված թաղման եղանակը փափուկ հյուսվածքներից անջատելուց հետո մասնատված վերաթաղումն է (Հովհաննիսյան Վ., 1989, 16): Չնայած Քարաշամրի դամբարանների խաթարվածությանը, թաղման ծիսակարգում Լճաշենի հետ ընդհանրությունները կասկած չեն հարուցում:

ՄԲ և ՈՒԲ դամբարանների ձևերի և թաղման եղանակների ու տեսակների աղերսների բացահայտման և ուսումնասիրության առումով հետաքրքրական են Վերին նավերի դամբարանադաշտի պեղումների արդյունքները: ՈՒԲ թիվ 14 ավերված դամբարանը գտնվել են միայն վանակատի ցլեակներ, նետասլաքներ և մարդու ու կենդանիների խաթարված ոսկորներ: Մյուս՝ թիվ 15 դամբարանը ևս խաթարված է եղել ներքին իրավիճակը: Այստեղ գտնվել են մի քանի հոգու կմախքի մնացորդներ, որոնց թվում՝ երկու երեխա: Հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ կենդանական ոսկորներ և փայտածխի մնացորդներ (Симоныа А., 1978, 524–525): Թիվ 19 դամբարանը թաղում չի հայտնաբերվել, սակայն գտնվել են մանր ու խոշոր եղջերավոր կենդանիների ոսկորներ (Симоныа А., 1981, 426): 1977–78 թթ. պեղված ՈՒԲ դամբարանները հիմնականում կողոպտված են եղել: Այստեղ առկա են տիրոջ և ծառաների թաղումներ ու դիակիզում (Սիմոնյան Հ., 1979, 8):

Թաղման ծիսակարգում նկատված ընդհանրություններն առավել ակնառու են Լոռի բերդի և Լճաշենի դամբարանադաշտերում՝ հասարակության վերնախավին պատկանող դամբարաններում: Այդպիսիներից է Լոռի բերդի թիվ 52 դամբարանը, որտեղ արձանագրված է միայն գանգի թաղում, մնացյալների թալանվածության պատճառով անհնար է եղել թաղման ձևի վերաբերյալ ճշգրիտ պատկերացում կազմել (Դեմեչյան Ս., 1991, 39): Թիվ 2 դամբարանում մարդու կմախքի մնացորդներ չեն հայտնաբերվել, որը պեղողին ենթադրել է տալիս, որ այդտեղ դիակիզում է կատրվել: Բացի այդ, դամբարանում հայտնաբերված հարուստ ուղեկցող նյութերը և փայտերի մնացորդները հիմք են տալիս, որ այն համեմատվի Լճաշենի սայրով հարուստ թաղումների հետ: Համանման վիճակ է նաև թիվ 7 դամբարանում: Ըստ ամենայնի այստեղ ևս թաղումը կատարվել է դիակիզումով: Դամբարանում հայտնաբերվել են երկու ձիու և երկու խոշոր եղջերավոր կենդանու գանգեր ու վերջույթներ, ինչպես նաև ռչխարի ոսկորների մնացորդներ: Դիտվել են նաև օխրայի մնացորդներ: Այս ամենով հանդերձ, հայտնաբերված հարուստ ուղեկցող նյութերը հիմք են տալիս հանգելու այն հետևության, որ թիվ 7 դամբարանիցում դիակառքի վրա թաղվել է երևելի անձնավորություն (Деведжян С., 1981, 25–27):

Ոչ մեծ թվով ՌԻԲ դամբարաններ են պեղվել Թալինի շրջանում: Մեկը պեղվել է Սասնաշենի դամբարանադաշտում: Ուղղանկյունաձև հատակագծով հիմնահողային դամբանախուցը ուղղված է եղել արևելք-արևմուտք: Ննջեցյալը թաղված է եղել աջ կողքի պառկած, կծկված, աջ ձեռքը՝ ուղիղ մեկնած, իսկ ձախը՝ աճուկին դրած: Այս դամբարանը նախնական թվագրությամբ պատկանում է Ք.ա. XIV–XIII դդ. (Ավետիսյան Պ., 1987, 23–24): Տվյալ տարածքի ՌԻԲ վաղ փուլի դամբանային կառույցների և թաղման տեսակի վերաբերյալ ուշագրավ նյութեր են պարունակում Թալինի հյուսիսային հատվածի դամբարանադաշտում պեղված թիվ 9, 21 և այլ դամբարանները: Այս հիմնահողային դամբանախցերը նույնպես ուղղված են արևելք-արևմուտք (որոշ շեղումներով): Թիվ 8-ում կատարված է անհատական, թիվ 121-ում՝ խմբային (երեք աճուկ) թաղում: Երկու դեպքերում էլ կմախքների մարմնակազմական դիրքը խախտված է: Աճուկների հետ դրված են եղել զոհաբերված կենդանիների ոսկորներ և վանակատի ցեղանի: Վերջիններս ուղեկցող նյութերի հիման վրա թվագրվում են Ք.ա. XV դ. վերջով–XIV դ. սկզբով: Վերին Թալինի թիվ 82 սալարկղային դամբարանում առկա է մասնատված դիաթաղում (Ավետիսյան Պ., Մուրադյան Ֆ., 1991, 26–28):

Ուշագրավ է նաև Արուճի թիվ 5 դամբանարքի թաղման եղանակը: Պեղման պահին ամբողջ վերգետնյա մասը մեղիորացման պատճառով ոչնչացված է եղել, այդ շարքում և դրոմուր: Սև քարերով շարված քարարկղային դամբանախուցը եղել է արևելքից արևմուտք ուղղությամբ: Ննջեցյալն ամփոփված է եղել դիաթաղման եղանակով, դամբանախցի կենտրոնում, աջ կողքի, կծկված, գլխով՝ դեպի արևմուտք: Ստորին ծնոտը դրված է եղել առանձին՝ գլխավերևում: Գանգի արևմտյան կողմում գտնվել է նաև վանակատի ցեղ: Արևմտյան պատի դիմաց դասավորված են եղել խեցանոթներ, որոնց միջավայրում բացվել են նաև մանր և խոշոր եղջերավոր կենդանիների ոսկորներ: Այս դամբարանը ևս, ըստ հայտնաբերված նյութերի, թվագրվում է Ք.ա. XV–XIV դդ. (Արեշյան Գ., Թումանյան Գ., 1991, 24–26): Համաժամանակյա թիվ 3 դամբանարքի քարարկղային խցի հատակին նկատվել են հզոր կրակի հետքեր, մարդու կմախքի կիսայրված մնացորդներ, կենդանիների ոսկորներ և խեցանոթներ (Աբեյան Դ., 1979,

518–519): Այս դամբանադաշտի մյուս հատվածում, որը հայտնի է Համիրամի դամբանադաշտ անունով, Ք.ա. XV–XIV դդ. պատկանող դամբարաններում առկա են պատգարակների վրա կատարված վերաթաղումներ (Աբեյան Դ., 1983, 425–426):

Թաղման կառույցի ուրույն դրսևորումներ են Ծաղկալանջի դամբանադաշտի թաղումներում հայտնաբերվածները: Պեղվել են Ք.ա. IV հազ. մինչև Ք.ա. III դդ. պատկանող շուրջ յոթ տասնյակ դամբարաններ: Որպես ընդհանուր երևույթ բոլոր դամբարաններն էլ ներառված են դամբանաթմբերի տակ, որոնք միշտ չէ, որ կրում էին ունեն:

Բուն դամբանախցերի կառուցման գործում բավական հստակ պատկերացում ենք կազմում յուրաքանչյուր ժամանակահատվածի դամբանաշինության վերաբերյալ: Այսպես, IV հազ. սալարկղային դամբարանները կամ իջեցված են մայր հողի մեջ, կամ էլ վերգետնյա են: Առկա են նաև հուղարկավորությունից հետո դամբանախցերը հողով չցված լինելու փաստեր: ՄԲ՝ ԿԲ ժամանակաշրջանի դամբարանները հիմնահողային են. հանդիպում են նաև վերգետնյա թաղումներ, որպիսիք դառնում են տվյալ դամբանադաշտի ՄԲ/ՈԻԲ անցումային ժամանակաշրջանի՝ Ք.ա. XVI–XV դդ. հիմնական ձևը: Հետագա ժամանակաշրջանում երևան են գալիս ժայռավոր թաղումներ: Բազմազան են նաև ինչպես դամբարանների ուղղվածությունը (հյուսիս-արևելք հարավ-արևմուտք, հյուսիս-արևմուտք հարավ-արևելք, սակավ քանակությամբ՝ հյուսիս-հարավ, արևելք-արևմուտք և այլ որոշակի շեղումներով), այնպես էլ թաղման տեսակները (հիմնականում փափուկ հյուսվածքներից անջատվելուց հետո, միայն վերջավորությունները՝ ձեռքեր, ոտքեր, դիակի բացակայում և կենտոտաֆ): Մեծ թիվ են կազմում առանց մարդու կմախքի դամբարանները: Որպես կանոն այստեղ զոհաբերված կենդանիների ոսկորները հազվադեպ են: Այդ առումով աչքի է զարնում թիվ 28 դամբարանը, որտեղ գտնվել են խոշոր եղջերավորների ոսկորներ և շան ատամ:

Ուշագրավ են թաղման կառույցների այլ դրսևորումներ: Ծաղկալանջի դամբանախցերի զգալի մասը զուրկ է եղել ծածկասաղերից (Ծաղկալանջի դամբանադաշտի դամբարանների տվյալներն առնվել են Ֆ. Մուրադյանի 1987 և 1988 թթ. հաշվետվություններից, որի համար հե-

դինական հայտնում ենք մեր երախտագիտությունը: Ինչպես տեսանք, Ծաղկալանջի դամբարաններն, ի տարբերություն այլ դամբանների, աչքի են ընկնում դամբանակցերի և թաղման ծիսակարգի բազմազանությամբ: Թեև տակավին դժվար է սպառիչ պատասխան տալ այդ իրողությանը, սակայն բացառված չէ, որ այն արդյունք է հանդերձյալ կյանքի մասին հասարակության ունեցած պատկերացումների:

Հետաքրքրական են նաև Աշտարակ քաղաքի «Խոջաբաղեր» անունով տեղամասի թիվ 1 դամբանադաշտում ուսումնասիրված Ք.ա. XIII–XII դդ. վերգետնյա թաղումները: Հատակագծում երկրաչափական սեղանի տեսք ունեցող դամբարաններն ունեցել են նախամուտքեր (դրոմոս), որոնք գտնվել են խցերի հյուսիսային կողմում, բացառությամբ թիվ 5-ի, որի դրոմոսը եղել է հարավում: Դամբարաններում ամփոփվել են մեկ կամ երկու հանգուցյալ՝ դիաթաղման կամ դիամասնատման եղանակով: Հայտնաբերվել են գոհաբերված կենդանիների ոսկորներ (Թումանյան Գ., 1991, 47–48):

Արարատյան դաշտի ՈւՒԲ ժամանակաշրջանի թաղման ծիսակարգի մասին լիակատար պատկերացում ունենալու առումով հիշարժան են տվյալ տարածքի հարավ-արևելքում՝ Նախիջևանի դամբանադաշտերում կատարված պեղումների արդյունքները: Եթե Կարմիր վանքի դամբարաններում դիտվում է թաղման կառույցների միօրինակություն, տվյալ ժամանակաշրջանում Շախթալթի դամբարաններում հայտնի են մի քանիսը, որոնցից մեկը կրկնում է Կարմիր վանքինը, մյուսները միանգամայն նոր են: Տարբերությունն այն է, որ Շախթալթում դամբանակցերն ընդարձակ են, կրումվեխներով և որպես կանոն առանց թաղումների: Այդ առումով ուշագրավ է Ղարաբաղյարի դամբանադաշտը, որի հյուսիսային մասին հատուկ են դամբանաբլուրների տակ կրումվեխներով շրջափակված քարարկղ-սալարկղերը: Այստեղ դիակների մնացորդներ չկան: Միաժամանակ հարավային դամբանադաշտում առկա են ինչպես քարարկղեր, այնպես էլ հիմնահողային դամբարաններ, որտեղ ննջեցյալները կծկված են և գլուխով ուղղված են հյուսիս-արևմուտք (Мирзашим оглы С., 1985, 10–11):

Հյուսիսայինում կուրգաններ են, մեծ խցերով, իսկ հարավայինում՝ հակառակը, բացառված չէ, որ ինչպես Հայաստանի մի շարք դամ-

բարանադաշտերում (Լճաշեն, Շիրակավան և այլն), այստեղ ևս գործ ունենք ավագանու՝ հյուսիսային և շարքային համայնականների՝ հարավային թաղումների տարածքի առանձնացման հետ:

Օշականում պեղված ոչ մեծ թվով ՈւՒԲ դամբարաններում ներքին իրավիճակի խաթարվածության և կմախքների վատ պահպանվածության պատճառով անհնար է պարզ պատկերացում կազմել թաղման ծիսակարգի մասին: Այնուամենայնիվ, այստեղ դիտվել են ինչպես կոլեկտիվ, այնպես էլ անհատական կծկված թաղումներ: Այլ իրերից բացի գոհաբերվել են նաև մանր և խոշոր եղջերավոր կենդանիներ (Есаян С., Калантарян А., 1988, 90–93):

Հետաքրքրական են Կարմիր բերդի ՈւՒԲ դամբարանները, որոնք նախորդ փուլի հիմնահողային դամբարաններից տարբերվում են միայն սալարկղային պատերով (Кушнарева К., 1960, 143): Այս դամբանադաշտի դամբանների պեղման ժամանակ վերջիններս պարունակության ոչ լրիվ փաստագրման պատճառով դժվար է ամբողջական պատկերացում կազմել թաղման ծիսակարգի մասին: Նույն կերպ են վարվել նաև հետագա ուսումնասիրողները: Հ. Մարտիրոսյանը հիշատակում է միայն երկու՝ թիվ 3 և 6 դամբանների թաղումները: Թիվ 3-ում թաղվել են երկու հանգուցյալ, մեկը՝ աջ, մյուսը՝ ձախ կողքի վրա կծկված, գլխով՝ դեպի արևելք: Թիվ 6-ում բացվել է մեկ կմախք, նույնպես գլխով դեպի արևելք, կծկված (Мартirosyan А., 1964, 83–84):

Դամբանների նկարագրությունները փոքրինչ տարբեր են Գ. Արեշյանի ուսումնասիրությունում: Ըստ նրա այստեղ պեղված սալարկղային դամբանների հյուսիսային պատերը շարված են եղել մանր քարերով: Թաղումները մեծ մասամբ կատարվել են ձախ կողքի վրա, կծկված, գլխով՝ դեպի հյուսիս (Аресян Г., 1970, 140): Հարկ է նշել, որ այստեղ պեղված բոլոր դամբանները պատկանում են շարքային համայնականների և կրկնում են Սևանի ավագանի՝ մասնավորապես Լճաշենի, ինչպես նաև Քուչակի և այլ դամբանադաշտերի մուտք ունեցող դամբարանների ձևերն ու թաղման ծիսակարգը: Հարավային Կովկասի դամբարանների ձևերի և թաղման ծիսակարգի ընդհանրություններն ու տարբերությունները ցույց տալու առումով կարևոր են հարևան երկրների՝ Վրաստանի և Ադրբեջանի տարածքներում բացված հու-

շարձանների թաղման վերաբերյալ տվյալները: Այդ առումով կարևոր են Մցխեթի պեղումները: Մամթավրո հնավայրի դամբարանադաշտում ՄԲ դամբարանաբուրներին ՈԻԲ փոխարինում են սովորական հիմնահողային դամբանախցերը: Թաղումներն այստեղ կատարվել են կծկված, գլուխները՝ հիմնականում դեպի արևելք, հյուսիս-արևելք, հարավ-արևելք: Դիտված են միայն դիաթաղումներ, դիակիզում չկա, առկա են կենտոաֆներ: Այստեղ աջ կողքի վրա բացառապես թաղված են եղել տղամարդիկ, ձախ կողքի վրա՝ կանայք: Թաղումները հիմնականում մեկական են, խմբակայինները՝ հազվադեպ (Каптанадзе А., 1980, 174–175): Համանման ծիսակարգով են կատարված Վրաստանի ծայր արևելքում՝ Ալազանի գետահովտի Օլիերիստի և Սաթվալիս Ծղալի հնավայրերի դամբարանադաշտերի թաղումները: Թաղումները կատարվել են կծկված՝ տղամարդիկ աջ, կանայք՝ ձախ կողքի վրա, գլխով՝ դեպի հյուսիս-արևելք (Гуцуцадзе А., 1980, 83–85): Հարավային Կովկասի ՈԻԲ դամբարանադաշտերի շարքում ինքնատիպությամբ աչքի է ընկնում Մադնիսճալայի դամբարանադաշտը: Այստեղ թաղումները կատարվել են ըստ սեռատարիքային հատկանիշների: Առաջին փոտրակում կնոջ պատկանող դամբարանքի շուրջը թաղված են եղել միայն կանայք, չորրորդ փոտրակի տղամարդու դամբարանքի շուրջը՝ միայն տղամարդիկ: Երկրորդ փոտրակի շուրջը թաղված են եղել միայն երեխաներ: Մինևույն բնակավայրին պատկանող դամբարանադաշտի նշված հատվածները միմյանցից հարյուրավոր մետրեր հեռու են գտնվել: Ըստ ուսումնասիրողի թաղումները կատարվել են քնած մարդու դիրքով, տղամարդիկ՝ աջ, կանայք՝ ձախ կողքի պատկած, կծկված, իսկ երեխաները՝ համապատասխանաբար: Մադնիսճալայի դամբարանների մյուս առանձնահատկությունն այն է, որ տղամարդկանց դամբարանների կրոնիկները ավելի մեծ են, ուղեկցող նյութերը՝ ավելի հարուստ, քան կանանցը: Այս հանգամանք ուսումնասիրողներին հիմք է տվել, որ տղամարդուն վերագրեն ընտանիքի գլխավորի դերը: Լճաշենի և Արևելյան Վրաստանի Իորի-Ալազանի գետահովտներում՝ Կոդիսխի, Չալխանխի և Պելրեբի դամբարանադաշտերում պեղված ՈԻԲ դամբարանները համեմատելիս տեսնում ենք զգալի ընդհանրություններ: Ինչպես Լճաշենում, նշված հուշարձաններում ևս պատգարակի վրա մեծ քանակությամբ թաղում-

ներ են հայտնաբերվել, գտնվել են նվիրաբերված անոթներ ինչպես ամբողջական, այնպես էլ ջարդված, խոշոր և մանր եղջերավոր ու վայրի կենդանիների ոսկորներ (Туманович Н., 1972, 167–170): Նման ընդհանրությունների պայմաններում մեզ համոզիչ չի թվում գոհաբերված անոթների և կենդանիների ոսկորների ի սկզբանե տեղադրումը դիամահիճի տակ: Բանն այն է, որ դրանք, ինչպես առանց պատգարակի թաղումներում, դրված են եղել ննջեցյալների շուրջը, և քանի որ այդ դամբանախցերը թաղումը կատարելուց հետո հողով չեն լցվել, ուստի և դիամահիճի կաշվե և այլ իրերից պատրաստված հատակի քայքայվելուց հետո հայտնվել են դամբարանի հատակին՝ միմյանց վրա: Արևելյան Վրաստանում հայտնի են դարձել ինչպես մեջքի վրա պատկած թաղումներ, այնպես էլ հուշադամբարաններ: Այստեղ, ինչպես Լճաշենում, գերակշռողը անհատական թաղումներն են, որոնց շարքում կան նաև զույգ և կոլեկտիվ թաղումներ (Пихелаяри К., 1979, 29):

Ինչպես դամբարանների ձևերի, այնպես էլ թաղման ծիսակարգի համեմատական քննության առումով կարևոր են Խանկարի ու Կիրովարդի շրջաններում պեղված ՈԻԲ դամբարանաբուրները և դամբարանները, որոնք միմյանցից տարբերակված են ըստ արտաքին նշանների: Խանկարի արևմտյան կողմում պեղված քարե զրահով թիվ 17 դամբարանաբուրում թաղումը կատարվել է կծկված, գլխով դեպի հյուսիս ուղղված: Թիվ 35-ում դիակը գտնվել է ձախ կողքի վրա պատկեցված, կծկված, գլխով՝ դեպի հարավ-արևելք: Թիվ 37 դամբարանաբուրի թաղումը կրկնում է թիվ 35-ին, բացի այդ, այստեղ գտնվել են նաև փայտածխի մնացորդներ (Гуммель Я., 1940, 7–10): Հոդե լիցքով դամբարանաբուրներում, ի տարբերություն նախորդների, մեծահասակներից բացի թաղված են եղել նաև երեխաներ: Պեղողը տոհմական է համարել այն դամբարանները, որոնք գտնվել են մեկ դամբարանաբուրի տակ: Թիվ 21 դամբարանաբուրի տակ, միմյանցից 4-ական մ հեռավորության վրա, դեպի հյուսիս և հարավ բացվել են 1մ² մակերեսով հարթակներ՝ շրջապատված չորս սալերով, որտեղ գտնվել են միայն խեցանոթներ: Դրանք համարվել են ծիսական հարթակներ, որոնք հիշեցնում են Լճաշենի գոհաբերման «արկղերը»:

Թիվ 1 դամբարանում թաղվել է երեխա՝ կծկված, ձեռքերը՝ արմունկների մոտ ծալած

(Гуммель Я., 1940, 16): Այստեղ բացվել են նաև 10 այլ դամբարաններ: Թիվ 6 և 10 դամբարանախցերում թաղվել են տարեցներ, իսկ թիվ 7–9-ում՝ երեխաներ:

Տոհմական դամբարաններում մեծ մասամբ հայտնաբերվել են գնդաձև իրանով փոքր խեցանոթներ (Гуммель Я., 1940, 77): Այս հանգամանքը դրանց մոտեցնում է Լճաշենի անցումային և հատկապես ՈՒԲ վաղ փուլի դամբարաններին: Թիվ 34 դամբարանաբլրի տակ բացված դամբարանախցերից թիվ 2-ում գտնվել են միայն խեցանոթներ: Թիվ 1-ի կենտրոնում բացվել է աջ կողքի վրա կծկված, ձեռքերն արմունկներում ծալած կնոջ կմախք, որի գլխավերևում և դամբարանախցի հարավարևելյան անկյունում բացվել են նստած երեխաների կմախքներ, հյուսիսարևելյան անկյունում՝ ոչխարի ոսկորներ (Гуммель Я., 1940, 27): Թիվ 5 երկշերտ դամբարանախցում թաղումները կատարվել են դիամանտառումով, ինչպես թիվ 13-ում: Վերևիսը պատկանել է կնոջ, ստորինը՝ տղամարդու: Թիվ 6 և 7 դամբարաններում բացվել են միայն երեխաների կմախքներ (Гуммель Я., 1940, 32, 34): Պեղվել են նաև ընտանեկան դամբարանաբլուրներ: Թիվ 8 դամբարանաբլրի տակ բացվել է վեց դամբարանախուց: Թիվ 3-ում թաղված են եղել մայր, երեխա, թիվ 1-ում և 6-ում՝ միայն երեխաներ, թիվ 4-ում՝ տարեց տղամարդ, թիվ 2-ում և 5-ում՝ պատանիներ: Կասկածից վեր է, որ այստեղ թաղված են մեկ ընտանիքի անդամներ՝ հայր, մայր, երեխաներ (Гуммель Я., 1940, 36–37): Ի դեպ, երեխաները հիմնականում թաղված են նստած դիրքով: Թիվ 14 դամբարանաբլրի տակ բացվել են չորս հիմնահողային դամբարանախցեր, որոնցից թիվ 1-ը և 4-ը պատկանում են մանկան, թիվ 3-ը՝ տարեցի, որի ստորին ծնոտը դրված է եղել առանձին, իսկ թիվ 2-ում՝ միայն խեցեղեն (Гуммель Я., 1940, 52): Այս դամբարանախցերում առկա են նաև փայտածխի մնացորդներ և կենդանիների ոսկորներ: Մեկական թաղումով թիվ 13 դամբարանաբլրում կատարվել է դիամանտառում (Гуммель Я., 1940, 60): Թիվ 15 դամբարանաբլրում ննջեցյալը պառկեցված է եղել մեջքի վրա: Թիվ 16 դամբարանաբլրի կենտրոնում գտնվող դամբարանախցից քիչ հեռու բացվել է ծիսական փոս (Гуммель Я., 1940, 65): Միայն խեցեղենով լցված նման փոսեր բացվել են նաև թիվ 18 և բազմաթիվ այլ դամբարանաբլուրներում: Ինքնատիպությամբ աչքի է ընկնում թիվ 36-ը, որը ուսումնա-

սիրողն անվանել է ծիսական դամբարանաբլուր: Այստեղ առկա է տարբեր ժամանակահատվածներում կատարված թաղումների չորս շերտ: Ամենավաղը ստորին շերտի հիմնահողային թաղումներն են, որոնց վրա առկա է մոխրի հզոր շերտ: Թիվ 1 դամբարանախցում թաղվել է երեխա՝ կծկված, ձեռքերը՝ արմունկներում ծալված, գլուխը՝ գլաքարի վրա դրված: Թիվ 2 դամբարանախցի երեխան գնդաված է եղել կավացե խով, որի գլխի տակ նույնպես դրված է եղել գլաքար: Թիվ 3-ում թաղված տարեցը ունեցել է նույն դիրքը: Այստեղ հայտնաբերվել են նաև մեծ քանակությամբ խոշոր եղջերավորների հետին վերջավորություններ և վայրի այծի ոսկորներ (Гуммель Я., 1940, 108): 1,30 մ հզորությամբ նշված մոխրաշերտի վրա, դամբարանաբլրի լիցքի մեջ բացվել են 12 թաղումներ, որոնցից վեցը՝ կծկված, ձեռքերը՝ արմունկներում ծալած, աջ կողքի վրա պառկած, դեմքով՝ դեպի հարավ ուղղված, մյուս վեցը՝ բերանքսիվայր վիճակում: Թիվ 36 դամբարանաբլրում գտնված բոլոր կենդանիները ընտանի են՝ ցուլ, կով, ինչպես նաև ոչխարներ, այծեր, խոզեր, ձիեր: Թաղման ծեսով վերոհիշյալներին մոտ են նաև Ղուշիի դամբարանադաշտի թաղումները, որոնք կատարվել են կծկված, ձեռքերը՝ արմունկներում ծալված, դեմքի դիմաց պարզած, գլխով՝ դեպի արևմուտք: Այս դամբարաններում գտնվել են նաև զգալի քանակությամբ փայտածխի մնացորդներ և խոզի ժանիք (Гуммель Я., 1940, 137–138): Եթե դատելու լինենք Ղուշիում հայտնաբերված նյութերից, ապա կարելի է հանգել այն հետևության, որ դրանք պատկանում են ՈՒԲ հիմնահողային դամբարանների հաջորդ փուլին:

Այսպիսով, վերը նշված դամբարանաբլուրները և առանձին դամբարաններն ինչպես ձևով, այնպես էլ թաղման ծիսակարգով մեծ ընդհանրություններ են դրսևորում հատկապես Լճաշենի Ք.ա. XVII–XV դդ. թվագրվող դամբարանաբլուրների և դամբարանների հետ: Կիրովաբադի և Խանկարի դամբարանների նյութերը մի կողմից հարում են Հայաստանի և Վրաստանի, մյուս կողմից՝ Հյուսիսային Կովկասի նյութերին:

Թաղման ծիսակարգի համանման դրսևորումներ ունեն նաև Խաչքուղաղի դամբարանաբլրում իջեցված և դրա տակ բացված ՈՒԲ դամբարանները (Кесаманли Г., 1976, с. 46–59):

Ինչպես Հայաստանի ՈՒԲ մի շարք դամբարաններում, Արևելյան Վրաստանի համաժա-

մանակյա դամբարաններում ևս կենդանիների կմախքների վրա հայտնաբերվել են վանակատի, կայծքարի անմշակ ցեխներ, որոնք ուսումնասիրողները համարում են ծխական կտրող գործիքներ (Մալխալաբյի Կ., 1979, 29–30):

Արևելյան Վրաստանի գրեթե բոլոր ՌԻԲ դամբարաններում հայտնաբերվել են մանր և խոշոր եղջերավոր կենդանիների ոսկորներ, հարթավայրերում՝ խոշոր, լեռնային շրջաններում՝ մանր եղջերավորների գերակշռությամբ (Մալխալաբյի Կ., 1979, 29):

Լիլո հնավայրում պեղված 9 դամբարանաբլուրներից թիվ 1-ը պատկանում է ՄԲ երկրորդ փուլին, մյուս 8-ը՝ ՄԲ վերջին և ՄԲ/ՌԻԲ անցումային փուլերին: Սրանցում առկա են մեկական կծկված և միայն գանգի թաղումներ, որոնց մարմնակազմական վիճակը խաթարված է եղել: Թիվ 9-ում գտնվել է ձախ կողքին պառկեցրած, կծկված վերջույթներով թաղում, որի գանգի մոտ դրված է եղել նաև մեկ այլ գանգ: Գրեթե բոլոր դամբարանաբլուրներում գտնվել են կենդանիների ոսկորներ (Гордзсе Э., 1976, 223–227):

Շիշարժան է Կենտրոնական Կովկասի Ք.ա. II հազ. կեսերի թաղման տեսակը, որտեղ հիմնական կծկված թաղումներին զուգահեռ շատ հաճախ, քան Հարավային Կովկասում, կատարվել են մեջքի վրա պառկած թաղումներ (Техов Б., 1977, 14–17): Հարկ է նշել, որ այնուամենայնիվ Լճաշենի Ք.ա. XVI–XV դդ. և Խանլար-կիրովաբադյան ու Արևելյան Վրաստանի թաղման ծխակարգերը նույնն են:

Շիշյալ դամբարանների այս համադրումը ցույց է տալիս, որ Հարավային Կովկասում դամբարանաշինության և թաղման ծխակարգի ընդհանրություններից բացի գոյություն են ունեցել նաև տարբերություններ, որոնք արտացոլում են առանձին ցեղախմբերի հանդերձյալ կյանքի մասին պատկերացումները:

Այսպիսով, ամփոփելով Լճաշենի դամբարանադաշտում կատարված թաղման կառույցների և թաղման ծխակարգի ներկայացումը, կարող ենք նշել, որ Լճաշենի դամբարանադաշտում պեղված բրոնզեդարյան՝ հատկապես ՎԲ և ՄԲ Թռեղքի փուլին պատկանող դամբարանների սակավությունը և նախորդ ուսումնասիրողների կողմից դրանց վերգետնյա նկարագրությունների բացակայությունը այդ կառույցների մասին ամբողջական պատկերացում չի տալիս: Սակայն սկսած Ք.ա. XXVIII դ. ունենք հստակ փաս-

տագրված երկու տեսակ՝ կրոնիկների մեջ ներառված միաթոխյք սալածածկ դամբարաններ (շարքային համայնականների) և դամբարանաբլուրների տակ կառուցված կեղծ թաղի նման ծածկված (վերնախավին պատկանող) դամբարանաբլուրներ:

Չնայած աշխատանքում դամբարանախցերի տեսակների հետազոտմանը, այնուամենայնիվ կարող ենք արձանագրել, որ Լճաշենի դամբարանադաշտում առկա են գետնափոր քարարկղային և կլոր, ինչպես նաև վերգետնյա կլոր դամբարաններ (ՎԲ, ՄԲ Թռեղքի փուլ): Թռեղքի վերջին ժամանակաշրջանում թաղումները կատարվել են հիմնականում հիմնահողային ուղղանկյունաձև դամբարաններում, որպիսիք շարունակվել են մինչև Ք.ա. XVI դ. կեսերը: Դրանք հիմնականում ունեն արևելք-արևմուտք ուղղվածություն: Նշված ժամանակաշրջանից հետո ուշ բրոնզեդարյան դամբարանախցերը ունեն անմշակ քարերով ուղղահայաց կանգնեցված կառուցվածք, որը մենք անվանում ենք սալարկղային: ՌԻԲ փուլում փոխվում է դամբարանների ուղղվածությունը՝ հիմնականում հյուսիս-արևելք, հարավ-արևմուտք, որտեղ առկա են որոշ շեղումներ: ՌԻԲ դամբարանների կառուցվածքում արդեն երևան են գալիս կիսահիմնահողային, կիսաքարարկղային դամբարաններ, որոնց ընդլայնական պատերից մեկը ծառայել է որպես մուտք, և որոնք հուղարկավորությունից հետո փակվել են փոքր քարերի մի քանի շարքով կամ մեկ սալաքարով: Չնայած աշխատությունում կատարված մանրամասն համեմատական ուսումնասիրություններին, մեկ անգամ ևս ցանկանում ենք շեշտել Լճաշենի դամբարանադաշտում ըստ ժամանակագրական փուլերի իրականացված թաղման ծխակարգը.

ա) ՎԲ և միջին բրոնզի Թռեղք-վանաձորյան շրջափուլին բնորոշ են ինչպես տոհմական-ընտանեկան, այնպես էլ անհատական թաղումները, որոնք կատարվել են դիաթաղմամբ և դիակիզմամբ:

բ) ԿԲՄԱ շրջափուլում և անցման առաջին փուլում գրեթե անփոփոխ է մնում ծխակարգը:

գ) ՄԲ ՌԻԲ անցման երկրորդ փուլից սկսած ձևավորվում է բավականին կայուն թաղման համակարգ, որտեղ հիմնականում գերակշռում են անհատական դիաթաղումները: Մեր կարծիքով ՌԻԲ ժամանակաշրջանում դիակիզմամբ առանձնանում են հոգևոր դասի ցեղային ավագանու թաղումները: